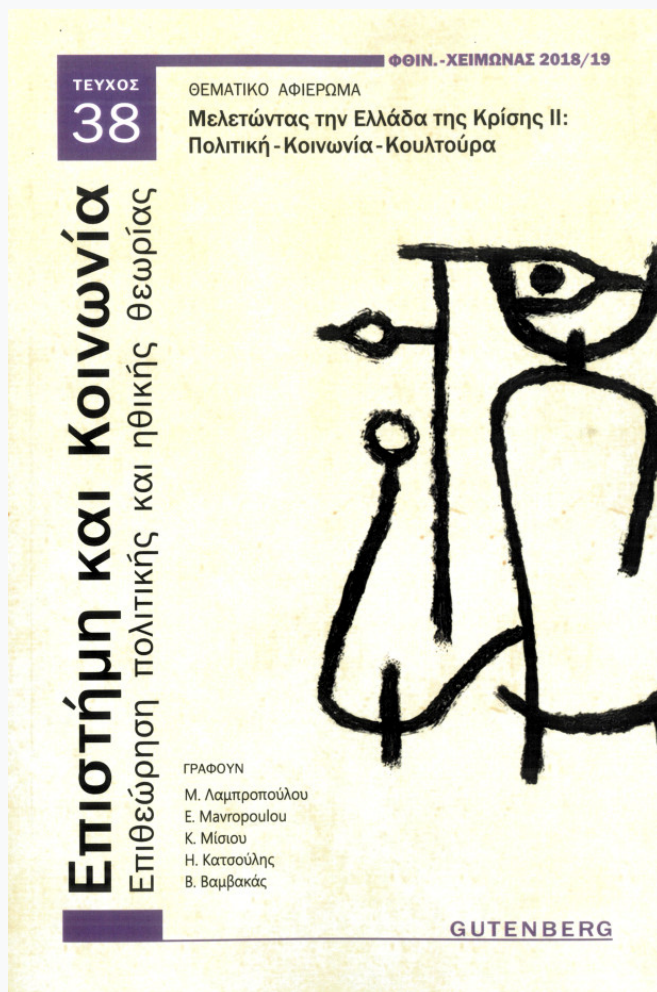

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 38 (2018)

ΜΕΛΕΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ II: ΠΟΛΙΤΙΚΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΑ-ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

Η Ελληνική κοινωνία: Προ-νεωτερική, νεωτερική ή κάτι άλλο;

Ηλίας Κατσούλης

doi: [10.12681/sas.19512](https://doi.org/10.12681/sas.19512)

Copyright © 2019, Ηλίας Κατσούλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κατσούλης Η. (2019). Η Ελληνική κοινωνία: Προ-νεωτερική, νεωτερική ή κάτι άλλο;. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 38, 103–139. <https://doi.org/10.12681/sas.19512>

Ηλίας Κατσούλης*

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:
ΠΡΟ-ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ, ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ Ή ΚΑΤΙ ΑΛΛΟ;

*Το κείμενο αυτό αφιερώνεται
στη Βασιλική Γεωργιάδου*

Προλεγόμενα

Ο Γ. Δερτιλής στην *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, την οποία σε δέκα διαδοχικές αναθεωρημένες και συμπληρωμένες εκδόσεις διεύρυνε μέχρι και τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, υποστηρίζει ότι σε σύγκριση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες η μέχρι τώρα ιστορία του ελληνικού κράτους υπήρξε μια καθ' όλα επιτυχημένη προσπάθεια εκ βάθρων μετασχηματισμού της χώρας σε 'κλίμα σχετικής ειρήνης' (Δερτιλής 2010: 977). Στην τελευταία πρόταση πριν από το αφιερωμένο στην περίοδο 1917-1989 Επίμετρο αναφέρεται υποτιμητικά στους Έλληνες του 21^{ου} αιώνα, οι 'περισσότεροι' εκ των οποίων —σύμφωνα με τον Δερτιλή— είναι 'βυθισμένοι στην ημιμάθεια και στην ομφαλοσκόπηση που τους έχουν επιβάλει "ανάξιοι ή αδιάφοροι άρχοντες"' (2010: 970). Αργότερα και επηρεασμένος προφανώς από τον τρόπο που οι έλληνες πολίτες και η πολιτική τους ηγεσία αντέδρασαν στην οικονομική κρίση από το 2008 και μετά εξέφρασε με δριμύτητα την απογοήτευσή του για τη στάση αυτή. Σε μια ομιλία του στο Οικονομικό Φόρουμ των Δελφών (*Athens Review of Books*, τχ. 83/2017) και σε μια

---

* Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας <ikatsoulis@hol.gr>

συνέντευξή του στο liberal.gr (04.05.2017) αναφέρεται στην, προφανώς τωρινή, ‘δικτατορία των αμαθών’, ενώ στο τελευταίο του βιβλίο (2016: 140) αποδίδει την ‘κατάπτωση της πολιτικής’ και την ‘ελεύθερη πτώση της οικονομίας’ των τελευταίων 15 ετών ‘κυρίως στην ημιμάθεια σχεδόν όλων των κομματικών και κυβερνητικών στελεχών’, ‘στην άρνηση όλων να προωθήσουν οποιαδήποτε μεταρρύθμιση...’.

Ο Κ. Κωστής ανήκει στη νεότερη γενιά των ελλήνων ιστορικών. Στο βασισμένο σε ενδελεχή έρευνα των τελευταίων τριών αιώνων βιβλίο του, *‘Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας’*. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-21^{ος} αιώνας (2013), παρουσιάζει μια όχι και τόσο γνωστή όψη της ιστορίας αυτής επικεντρωνόμενος στην ξεχωριστή επιρροή που άσκησαν οι ‘πρόυχοντες’ όλων των κατηγοριών στη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους. Προς το τέλος του βιβλίου όμως, διακόπτοντας την όλη ροή της αφήγησης, παρεμβάλλει ένα μικρό κεφάλαιο (σ. 838-849), το οποίο τιτλοφορεί ‘Η ελληνική ασθένεια’. Σε αυτό περιγράφει τα γεγονότα των ‘Δεκεμβριανών του 2008’, που ξεκίνησαν εξαιτίας του φόνου ενός 15χρονου από έναν αστυνομικό και εξελίχθηκαν σε μετωπική αντιπαράθεση ενός μέρους της νεολαίας με το ‘διεφθαρμένο’ στα μάτια τους —αλλά και γενικότερα— ελληνικό κράτος. Ο Κωστής καταλήγει στη διαπίστωση ότι η διαφθορά έχει διαπεράσει σε τέτοιον βαθμό την ελληνική κοινωνία, ώστε και οι απλοί πολίτες συμμετέχουν ‘στις καθημερινές πρακτικές της διαφθοράς [...] γιατί δεν μπορούν να κάνουν αλλιώς’ (2013: 846).

Πώς εξηγούνται αυτές οι αντιδράσεις στη βιωμένη πραγματικότητα δύο σημαντικών ελλήνων ιστορικών; Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να δώσω μια διαφορετική απάντηση στα προβλήματα ερμηνείας της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας παρατηρώντας τις εξελίξεις από μια άλλη, λιγότερο ιστορική και περισσότερο πολιτικοκοινωνική και πολιτισμική οπτική γωνία.

Εισαγωγικά

ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ που ακολουθεί η αφετηριακή υπόθεση είναι εκείνη της ‘εξαρτημένης τροχιάς’ [path dependency]. Στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία δύο εκδοχές της εξαρτημένης τροχιάς συζητιούνται περισσότερο: η ευρεία και η στενότερη εκδοχή (Pierson 2000).

Η ευρεία εκδοχή της εξαρτημένης τροχιάς παραπέμπει στην αιτιώδη σημασία που αποκτούν για την εξέλιξη προηγούμενα στάδια σε μια χρονική αλληλουχία. Δηλαδή αυτό που συνέβη σε ένα προηγούμενο χρονικό σημείο θα επηρεάσει μέχρι έναν βαθμό τα δυνητικά αποτελέσματα μιας αλληλουχίας γεγονότων, τα οποία θα συντελεστούν αργότερα ή σε βάθος χρόνου. Η στενότερη εκδοχή της εξαρτημένης τροχιάς υπονοεί ότι, από τη στιγμή που μια χώρα έχει εισέλθει σε μια ορισμένη τροχιά, το κόστος της αναστροφής είναι πολύ μεγάλο. Στην πρώτη, την ευρεία εκδοχή, εκείνο που προέχει είναι η σημασία του προηγούμενου σταδίου. Αυτό προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό την ανθεκτικότητα της δρομολογημένης τροχιάς. Στη δεύτερη, τη στενότερη εκδοχή, η προσοχή επικεντρώνεται στις δυσκολίες και στο κόστος της αναστροφής. Αυτό σημαίνει ότι στη διάρκεια της τροχιάς που ακολουθεί δημιουργούνται οι δυνάμεις και τα συμφέροντα εκείνα που ‘κλειδώνουν’ [lock-in] καθιστώντας την αναστροφή δύσκολη. Αυτές οι δυνάμεις και τα συμφέροντα είναι οι ‘αύξουσες αποδόσεις’ [increasing returns]. Με το να ακολουθείται η πεπατημένη [trodden path] αυξάνονται οι αποδόσεις, με άλλα λόγια αυξάνεται το κόστος εξόδου. Οι διαδικασίες των αυξουσών αποδόσεων μπορούν να περιγραφούν ως ‘αυτοενισχυόμενες ή θετικής ανάδρασης διαδικασίες’. Συνεπώς οι αύξουσες αποδόσεις βρίσκονται στο επίκεντρο της προσοχής της δεύτερης εκδοχής.

Και στην περίπτωση της Ελλάδας, η οποία μας ενδιαφέρει στο κείμενο αυτό, τις αύξουσες αποδόσεις της εξαρτημένης τροχιάς καρπώνονται σε μεγάλο βαθμό ισχυρά στην κοινωνία συμφέροντα: ο ‘υπερθεσμός που ονομάζουμε κράτος’ (Γ. Δερτι-

λής), οι 'προύχοντες' (Κ. Κωστής), τα 'κατακερματισμένα συμφέροντα' (Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος), οι 'διανεμητικές συσπειρώσεις' (Η. Κατσούλης). Για την Ελλάδα επομένως το πρόβλημα που τίθεται εξ αρχής είναι η ισχύς: τις αύξουσες αποδόσεις της εξαρτημένης τροχιάς εισπράττουν κατά καιρούς προνομιακά τα συμφέροντα που έχουν επικρατήσει. Γι' αυτό εκείνο που προέχει να αναδειχθεί είναι οι αιτίες που επενέργησαν κατά τέτοιον τρόπο ώστε ορισμένα συμφέροντα και ομάδες να ιδιοποιούνται την ισχύ στην κοινωνία και το κράτος και τελικά να επιβάλλονται. Είναι τα συμφέροντα τα οποία στο διηνεκές συγκροτούν αυτό που ο Δερτιλής ονόμασε 'λογική του πλέγματος εξουσίας': πρόκειται δηλαδή για την 'επιδιώξη όσων συμμετείχαν στην κρατική εξουσία να τη διατηρήσουν και να την επαυξήσουν, όσων ισχυρών ήταν εκτός νυμφώνος να κατακτήσουν μια θέση στο πλέγμα και όσων ανήκαν στα λαϊκά στρώματα να αποκτήσουν πρόσβαση στο πλέγμα μέσω των πελατειακών δικτύων' (Δερτιλής 2010: 422).

Έτσι μια έρευνα που θα επιδιώξει να αναδείξει τις βαθύτερες αιτίες που έχουν επηρεάσει τη μέχρι τώρα εξέλιξη μιας συγκεκριμένης χώρας πρέπει να διαφοροποιηθεί σε έναν βαθμό από τα μοντέλα που συζητούνται περισσότερο στη διεθνή βιβλιογραφία, αντλώντας ιδέες από την υπάρχουσα συσσωρευμένη γνώση για τη δική της 'ιδιαίτερη' περίπτωση. Η αντίληψη της 'εξαρτημένης τροχιάς' είναι μια καλή, η καλύτερη ίσως αρχή: πρόκειται μάλιστα 'για μία από τις πιο αξιοπρόσεκτες ρυθμίσεις της ιστορίας' (North 1994: 365) και γι' αυτό περικλείει αυτούς τους προβληματισμούς, στους οποίους σύντομα αναφέρθηκα, αλλά και άλλους πολλούς, που θα προκύψουν από την έρευνα. Από τα μέχρι τώρα λεχθέντα και βοηθούσης της πλούσιας βιβλιογραφίας που αναφέρεται σε πλήθος εμπειριών αναδυόμενων προπάντων χωρών προκύπτει ότι τη νεότερη Ελλάδα στη μέχρι τώρα εξέλιξή της συνοδεύουν 'ιδιαιτερότητες' που πρέπει να αναδειχθούν. Εκτιμώ ότι γνωστικά προσφορότερη, μετά μάλιστα από τις εμπειρίες της πρόσφατης και ακόμη τρέχουσας οικονομικής κρίσης, μπορεί να θεωρηθεί μια προσέγγιση στηριγμένη κυρίως στις αιτιάσεις που αναδεικνύονται στα

συμφραζόμενα του ‘ιστορικού θεσμικού παραδείγματος’. Από αυτές τις ‘αιτιάσεις’ επιλέγω τη διάκριση μεταξύ τυπικών αρχών και άτυπων περιορισμών. Στους πρώτους ανήκουν τα γραπτά Συντάγματα, η διοίκηση και οι νόμοι (οι ‘αγώγιμοι’ ενώπιον των δικαστηρίων νόμοι). Στους δεύτερους ανήκουν όλα αυτά που ένας λαός από την ιστορία του φέρει στο συνειδητό ή ‘κρύβει’ στο ασυνείδητό του: ήθη, έθιμα, φόβοι, προκαταλήψεις, νοηματικά σύμβολα, κώδικες συμπεριφοράς, προσλήψεις του καλού και του κακού κ.λπ. Στο σημείο αυτό η έρευνα θα πρέπει να αναδειξεί ποιες/ποιοι από αυτές τις αρχές και τους περιορισμούς τελικά υπερισχύουν σε καταστάσεις που ξεφεύγουν της ‘ομαλότητας’. Στις αναπτυγμένες νεωτερικές κοινωνίες επιφορτισμένοι με την επαναφορά της ομαλότητας είναι οι τυπικοί θεσμοί. Στις υπανάπτυκτες προ-νεωτερικές κοινωνίες είναι οι άτυποι θεσμοί που έχουν το πάνω χέρι, γεγονός που θέτει τους υπάρχοντες τυπικούς θεσμούς ενώπιον της ανάγκης επαναφοράς της τάξης των πραγμάτων. Διαφορετικά διαμορφώνεται το πεδίο στις κοινωνίες εκείνες που παλινδρομούν μεταξύ νεωτερικών και προ-νεωτερικών επιλογών. Η Ελλάδα κατατάσσεται από ένα μέρος της βιβλιογραφίας σε αυτή την τελευταία περίπτωση. Βρίσκεται δηλαδή μεταξύ [in-between] προ-νεωτερικών και νεωτερικών κοινωνιών και ‘παλινδρομεί’.

Institutions matter: οι θεσμοί μετρούν

Στο σημαντικότερο ίσως έργο του ο North (1990) ‘διαβάζει’ την προϊστορία και την ιστορία της ανθρωπότητας με επίκεντρο την εξέλιξη των θεσμών. Οι θεσμοί, όπως αυτός τους αντιλαμβάνεται, είναι οι επινοημένοι από τον άνθρωπο τρόποι απομείωσης της περιπλοκότητας και συρρίκνωσης της αβεβαιότητας σε σχέση με τον τόπο και τον χρόνο. Η χωροχρονική προσέγγιση παραπέμπει στο γεγονός ότι οι θεσμοί μεταβάλλονται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξυπηρετούν την ανάγκη των ανθρώπων να αντιμετωπίσουν τα συνεχώς αναφύομενα και μεταβαλλόμενα προβλήματα, εξασφαλίζοντας την επιβίωση και

την ευημερία τους. Η κατάληξη αυτής της ιστορίας εξέλιξης των θεσμών είναι οι τυπικές, οι γραπτές αρχές και οι άτυποι περιορισμοί, οι οποίοι κατά την αλληλεπίδρασή τους διαμορφώνουν τη 'θεσμική μήτρα' (North 1990: 119). Διαφορές στις αρχές και στους περιορισμούς, δηλαδή στη θεσμική μήτρα, μεταξύ των χωρών ωθούν τις οικονομίες τους σε διαφορετικές τροχιές (στο ίδιο: 115). Στα συμφραζόμενα της αντίληψης του North για τους θεσμούς και τον ρόλο τους στην ανθρώπινη ιστορία η θεσμική μήτρα επηρεάζει σε τέτοιο βαθμό την κατεύθυνση των εξελίξεων, ώστε πολλές φορές, εάν αυτές οι εξελίξεις θέσουν σε κίνδυνο τις σχέσεις, τις λειτουργίες ή και τα συμφέροντα τα οποία οφείλουν να εξυπηρετούν, όλο αυτό το πλέγμα των θεσμών, η θεσμική μήτρα δηλαδή, να τις ακυρώνει. Με άλλα λόγια η θεσμική μήτρα είναι η άμυνα των θεσμών εναντίον εξελίξεων που απειλούν τη συνοχή τους. Αυτή είναι στις βασικές της γραμμές η απάντηση που δίνει ο North στο από πολλές πλευρές επαναλαμβανόμενο ερώτημα: 'Γιατί ορισμένες χώρες ευδοκίμουν και αναπτύσσονται, ενώ άλλες παραμένουν στάσιμες ή και επιδεινώνονται;'

Τελικά και μετά από έντονες συζητήσεις οι περισσότεροι ερευνητές, χωρίς να αγνοούν τη σημασία των άλλων παραγόντων —των fundamentals, δηλαδή των βασικών οικονομικών και δημοσιονομικών μεγεθών (τιμές, πληθωρισμός, νομισματική πολιτική κ.λπ.)—, έχουν καταλήξει, και με τη βοήθεια του North, ότι σε τελευταία ανάλυση 'institutions matter': οι θεσμοί μετρούν, ωστόσο όχι ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον, όπως συχνά συμβαίνει στις αναπτυσσόμενες και υπανάπτυκτες οικονομίες, αλλά ως ένα 'πλέγμα' αλληλεπιδράσεων στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Ο North παρακολουθεί, όπως ήδη τόνισα, την εξέλιξη των θεσμών από τα βάθη της ιστορίας¹ για να δείξει πώς επέζησαν σε διαρκώς μεταβαλλόμενες καταστάσεις, τις οποίες και συνδέει με την εξέλιξη των κοινωνιών

1. Ο North (1990: 6) διατύπωσε υποθέσεις που πηγάζουν από τη βασική ιδέα της ύπαρξης τρόπων αντιμετώπισης των αναγκών για επιβίωση των ανθρώπων ήδη από τις αρχές του homo sapiens.

από τις πρωτόγονες ορδές των κυνηγών και τροφοσυλλεκτών στις κοινότητες, τις πόλεις και τα κράτη των εγκατεστημένων πολιτών. Στο επόμενο βήμα ανάδειξης της διαχρονικής σημασίας των θεσμών ο North φτάνει στην εποχή της νεωτερικότητας, της οποίας τους θεσμούς διακρίνει από εκείνους της προηγούμενης περιόδου, συλλήβδην της προνεωτερικής εποχής, ως προς τα τυπικά, τα σταθερά γνωρίσματά τους. Αυτοί οι θεσμοί είναι υποχρεωτικοί για όλους, έχουν βάθος χρόνου, επηρεάζουν καθοριστικά τις εξελίξεις, αλλά και επηρεάζονται από αυτές: το διαλεκτικό στοιχείο αναδεικνύεται σε αποφασιστικό. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με τους άτυπους θεσμούς. Σε αυτούς ανήκει κάθε τι που έχει επιζήσει από το παρελθόν και κυοφορείται στο παρόν των κοινωνιών τις οποίες ορίζουμε ως νεωτερικές. Οι άτυποι θεσμοί στις νεωτερικές κοινωνίες επιζούν αλλά δεν είναι καθοριστικοί. Τις περισσότερες φορές μάλιστα υποχωρούν, όταν έρχονται σε σύγκρουση με τους θετικούς και τους αναγνωρισμένους θεσμούς. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τους άτυπους θεσμούς των προνεωτερικών ή των κοινωνιών σε διαδικασία μετάβασης. Σε αυτές τις κοινωνίες στην κατηγορία των άτυπων θεσμών ανήκει κάθε τι που υποβόσκει (λανθάνει) ή και υποφώσκει (διακρίνεται αμυδρά) στις αναμνήσεις ενός λαού και εκφράζεται δυναμικά, θετικά ή αρνητικά, σε σχέση με μία/την κατάσταση και μεταφέρεται από γενιά σε γενιά αναλλοίωτο, με άλλα λόγια την εν τη στενή εννοία κουλτούρα του.² Στις προνεωτερικές ή σε μετάβαση κοινωνίες η ύπαρξη αυτών των άτυπων θεσμών αποδεικνύεται κατά περιόδους αποφασιστική και επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό, ακόμη και καθοριστικά, τις εξελίξεις.

Το πρόβλημα που μας ενδιαφέρει είναι να εξακριβώσουμε ή τέλος πάντων κατ' αρχάς να συμφωνήσουμε σε ποιον τύπο κοινωνίας να κατατάξουμε την Ελλάδα: στον νεωτερικό ή στον προνεωτερικό. Σε αυτό το ζήτημα η βιβλιογραφία δεν φαίνεται να έχει καταλήξει. Σε προσωπικό επίπεδο υποστηρίζω

---

2. Την κουλτούρα την αντιμετωπίζω ως ιστορικά διαμορφωμένη και γι' αυτό προσδιοριστική καταστάσεων που έπονται.

κατ' αρχήν την άποψη ότι η Ελλάδα βρίσκεται κάπου μεταξύ —in-between— ή και ότι παλινδρομεί μεταξύ νεωτερικής και προνεωτερικής πραγματικότητας (βλ. Δεμερτζής και Παναγιωτόπουλος σε Κατσούλης 2017). Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε η Ελλάδα θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια 'ιδιαιτέρη' περίπτωση, τις παραμέτρους της οποίας καθορίζει σε μεγάλο βαθμό η ιστορία της. Και επ' αυτού οι γνώμες στη βιβλιογραφία διαφέρουν. Εάν αγνοήσουμε —και αυτό λόγω αδυναμίας να το πραγματευθούμε σε ένα τόσο περιορισμένο πλαίσιο— την κρατούσα άποψη περί 'συνέχειας' μέσα στους αιώνες της ελληνικής ιστορίας, τότε μπορούμε να υιοθετήσουμε την άποψη του Κωστή (2013) ότι η *φυσιογνωμία* της σύγχρονης Ελλάδας, σε έναν μεγάλο βαθμό, διαμορφώνεται στο πλαίσιο της διαδικασίας συγκέντρωσης της δύναμης στα χέρια μιας κατηγορίας πολιτών, οι οποίοι κατέκτησαν κεντρική θέση στις εξελίξεις. Ο Κωστής τοποθετεί χρονικά την απαρχή των εξελίξεων ήδη στο 1695 και τη συνδέει με την αγορά από τον Σουλτάνο του δικαιώματος συλλογής των φόρων που πέτυχε μια συγκεκριμένη κατηγορία ελλήνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: οι *προύχοντες*. Σε όλη τη διάρκεια της κατοπινής ιστορίας και μετά την ίδρυση, αλλά πριν από την εδαφική ολοκλήρωση, του ελληνικού κράτους οι *προύχοντες* εδραίωσαν την κατά τόπους ισχύ τους σε τέτοιον βαθμό ώστε να αναδειχθούν σε καθοριστικούς παράγοντες της πολιτικής ζωής της χώρας μέχρι περίπου το 1910. Από εκεί και πέρα οι εξελίξεις επικρατούνται από τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη Μικρασιατική περιπέτεια. Η κατά τόπους δύναμη των προυχόντων άρχισε να εξαντλείται, χάνεται δε από τον ιστορικό ορίζοντα μετά τις μεταρρυθμίσεις της βενιζελικής περιόδου 1928-1932.³ Η διανομή της ισχύος στο ελληνικό κράτος στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 και μετά καθορίζεται από τις εξελίξεις που ακολουθούν: δικτατορία Μεταξά, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Εμφύλιος Πόλεμος κ.λπ.

3. Κατά τον Μαυρογορδάτο (2017: 55) πρόκειται για τη δεύτερη 'χρυσή εποχή του βενιζελισμού'. Η πρώτη ήταν η περίοδος 1910-1915 (στο ίδιο).

Δεν είναι υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι σε όλη τη διάρκεια της κατοπινης περιόδου, με εξαίρεση το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1950 και μέχρι το πραξικόπημα του 1967, η Ελλάδα δεν μπόρεσε να επιτύχει εκείνες τις ισορροπίες που χρειαζόταν για να δρομολογηθεί μια εξορθολογισμένη πορεία ανάπτυξης της οικονομίας και της κοινωνίας. Αυτό κατορθώθηκε μετά την πτώση της δικτατορίας, την υιοθέτηση και εφαρμογή των βασικών κοινοβουλευτικών αρχών και την ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, την Ευρωπαϊκή Ένωση και την ευρωζώνη. Μόνο από τότε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η Ελλάδα εισέρχεται στις διαδικασίες ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού και μόνο από τότε έχουμε στη διάθεσή μας γνώσεις, εμπειρίες και υλικό που μας επιτρέπουν να ερευνήσουμε και να αναδείξουμε τους λόγους που μας εμπόδισαν και μέχρι τώρα μας δυσκολεύουν να συντονίσουμε τον βηματισμό μας με εκείνον των αναπτυγμένων χωρών.⁴

History matters: η ιστορία μετρά

Από το πλήθος των εξηγήσεων που συζητούνται στη δημοσιότητα, αλλά και προβάλλονται στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, θα επιλέξω εκείνες που εντάσσονται στην κατά τη γνώμη μου προϋπόθεση της ιστορικότητας των υπό εξέταση φαινομένων (βλ. North 1990, Pierson 2000, Rodrik 2003). Γι' αυτό και η επιλογή της προσέγγισης και της ανάδειξης των αιτιών στη βάση της λογικής της ιστορικότητας της εξαρτημένης τροχιάς ανταποκρίνεται στη διαπίστωση αυτού του φαινομένου, αλλά μόνο σε συνδυασμό με τις πολιτικές, τις οικονομικές, τις κοι-

---

4. Το γεγονός ότι υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφία περί του αντιθέτου δεν αίρει την εμπειρία ότι τώρα συνειδητοποιούμε τι ακριβώς συμβαίνει στην Ελλάδα. Έτσι μπορεί να εξηγηθούν οι προαναφερθείσες αντιδράσεις του Δερτιλή και του Κωστή (βλ. εισαγωγική ενότητα του κειμένου) σε καταστάσεις που όλοι βιώνουμε και οι οποίες δεν εξηγούνται, πολύ δε περισσότερο δεν δικαιολογούνται, από τις εξελίξεις που και οι δύο περιγράφουν και αναλύουν βασισμένοι σε πλούσια βιβλιογραφία.

νωνικές, τις πολιτισμικές και όποιες άλλες συνιστώσες το συγκροτούν. Επιπλέον η εξαρτημένη τροχιά βοηθάει τον ερευνητή να αναδείξει στη διάρκειά της εκείνα τα καθοριστικά στοιχεία, *deep determinants*, που τη διαμορφώνουν. Εδώ έχει σημασία η αναφορά στο γεγονός ότι σύμφωνα με την κρατούσα στη βιβλιογραφία αντίληψη τρεις είναι οι κύριοι παράγοντες που προσδιορίζουν —ή τέλος πάντων επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό— την εξέλιξη διαφορετικών χωρών και της οικονομίας τους: ο γεωγραφικός, το (εξωτερικό) εμπόριο και οι θεσμοί. Από τις μέχρι τώρα γνώσεις μου της διεθνούς βιβλιογραφίας για την επενέργεια αυτών των παραγόντων συνάγω ότι το ειδικό βάρος τους διαφέρει από χώρα σε χώρα. Για την Ελλάδα σκοπός μου είναι να καταθέσω κάποιες ιδέες που μπορούν να συμβάλουν στην αποκρυπτογράφηση της επενέργειας αυτών των παραγόντων και της επιρροής που ασκούν ακόμη και σήμερα στις εξελίξεις. Εδώ καθοριστικός θα αποδειχθεί ο ρόλος της κουλτούρας, όπως την έχω ήδη περιγράψει ως μια διαχρονικής εμβέλειας μεταβλητή.⁵

Ο γεωγραφικός παράγοντας υπήρξε από την αρχή της δημιουργίας του ελληνικού κράτους καθοριστικός για τις εξελίξεις. Σε μια θέση στο σταυροδρόμι τριών ηπείρων —της ευρωπαϊκής, της ασιατικής και της αφρικανικής— και πολλών πολιτισμών, η Ελλάδα μπόρεσε να εξελιχθεί στην πρώτη ναυτιλιακή δύναμη στην περιοχή, δεν μπόρεσε όμως στο εσωτερικό της να αναπτύξει εκείνες τις δυνάμεις που θα επέτρεπαν την —καλύτερα: θα ωθούσαν στην— αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων που προσέφερε η γεωγραφική της θέση. Επιπλέον διαπιστώνουμε ότι λόγω του μεγέθους της και των συχνών πολέμων ολόκληρο τον 19^ο αιώνα και μέχρι το 1922⁶ οι Έλληνες της δια-

5. Το πολιτισμικό φίλτρο, γράφει ο North (1990: 37), ‘παρέχει συνείδηση έτσι ώστε οι άτυπες λύσεις για την υπέρβαση προβλημάτων του παρελθόντος να μεταφέρονται στο παρόν και να κάνουν αυτούς τους άτυπους περιορισμούς σημαντικές πηγές συνέχειας στη μακροπρόθεσμη κοινωνική αλλαγή’.

6. Ο Δερτιλής (2010: 673) εκτιμά ότι η περίοδος 1860-1922 ήταν η ‘πολεμικότερη’ της νεότερης ελληνικής ιστορίας.

σποράς στράφηκαν στο εμπόριο με τις δυτικές χώρες και παρέκαμψαν την Ελλάδα. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι στη συνέχεια η Ελλάδα εμφανίζεται ως η πλέον απομονωμένη — ‘περίκλειστη’ — από τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, με τις οποίες δημιουργούσε διαφορές ακόμη και εκεί όπου δεν υπήρχαν. Σε αυτές τις διαθέσεις παραπέμπει αργότερα η στάση της Ελλάδας απέναντι στο νεοσυσταθέν κράτος της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (FYROM). Εκτεθειμένη όσο καμία άλλη χώρα της περιοχής στις κατά καιρούς αλλαγές της πολιτικής στην Τουρκία (Βερέμης & Κολιόπουλος 2006: 522-533), η Ελλάδα δεν μπόρεσε να συνάψει με τους γείτονές της εκείνες τις συμμαχίες με διάρκεια, οι οποίες αν μη τι άλλο θα έθεταν όρια στις κατά καιρούς επιθετικές διαθέσεις του τουρκικού κράτους. Στη συνέχεια και μετά την ολοκλήρωση της ένταξής της στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και παρά το γεγονός ότι επανειλημμένα της είχε ζητηθεί από τις κεντροευρωπαϊκές κυβερνήσεις, δεν ανέλαβε πρωτοβουλίες για την εξυπηρέτηση των βαλκανικών χωρών στην Ευρώπη, γεγονός που θα αύξανε το κύρος της γενικά και στον βαλκανικό και στον ευρωπαϊκό χώρο. Την εποχή που η μεταπολεμική αρχιτεκτονική κατέρρευε μαζί με τον κομμουνισμό στην Ανατολική Ευρώπη και ιδιαίτερα στα Βαλκάνια, η Ελλάδα είχε εμπλακεί σε διαδοχικές εκλογικές αναμετρήσεις για ένα χρονικό διάστημα οκτώ ετών (1989-1996), γεγονός που δημιούργησε μια κατάσταση παρατεταμένης ακυβερνησίας στη χώρα. Στο διάστημα των μεγαλύτερων μεταπολεμικών αλλαγών στην περιοχή μας η Ελλάδα ομφαλοσκοπούσε σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αδυνατεί να παίξει τον ρόλο που της άρμοζε στην περιοχή των Βαλκανίων. Από παράγοντα επίλυσης του προβλήματος κατέστησε η ίδια τον εαυτό της πρόβλημα, με αποτέλεσμα το οποίο συγκριτικό πλεονέκτημα που της παρείχε η συμμετοχή της στην ΕΟΚ/Ε.Ε. και η γεωγραφική της θέση να σπαταληθεί και μάλιστα για λόγους που αφορούσαν αποκλειστικά την εσωτερική της πολιτική, έτσι όπως αυτή είχε διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια.

Το θέμα του εμπορίου, δηλαδή της σχέσης εισαγωγών-εξαγωγών, αποτελεί ένα διαρκές πρόβλημα, που έχει ως συνέπεια

τα συνεχή ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών.⁷ Αυτά καλύπτονται από δάνεια που κρατούν την Ελλάδα σε διαχρονική ομηρία από τους δανειστές της.⁸ Το γεγονός της ομηρίας περιορίζει σε μεγάλο βαθμό την εφαρμογή μιας οικονομικής πολιτικής προσαρμοσμένης στις δυνατότητες και στις ανάγκες της χώρας, ενώ από την άλλη πλευρά επιδρά αρνητικά στις όποιες διαθέσεις υπάρχουν στο εξωτερικό για επενδύσεις στην Ελλάδα. Ένα πραγματικό αδιέξοδο επομένως που δεν πρόκειται να ξεπεραστεί, εάν η χώρα μας δεν προσανατολιστεί σε μια σε βάθος χρόνου πολιτική που θα αποβλέπει στη δημιουργία των προϋποθέσεων αλλαγής του μοντέλου ανάπτυξης της οικονομίας με την κινητοποίηση πόρων από το εσωτερικό, προπάντων όμως από το εξωτερικό, με στόχο να γίνει η Ελλάδα αναπτυξιακός κόμβος στην ευρύτερη περιοχή (Στουρνάρας 2017). Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο θα πρέπει οι φορείς —κυβέρνηση, επιχειρηματική τάξη, τοπική αυτοδιοίκηση—, αλλά και/προπάντων οι πολίτες να πάψουν να σκέφτονται άτολμα, αυτοαναφορικά και βραχυπρόθεσμα, να ξεπεράσουν δηλαδή τα εμπόδια που έχουν εγκλωβίσει τη χώρα στην αδιέξοδη κατάσταση στην οποία βρί-

7. Βλ. τη διάκριση εσωστρεφούς και εξωστρεφούς τομέα της οικονομίας. Ο πρώτος παράγει αγαθά και υπηρεσίες χαμηλής ή και μηδενικής προστιθέμενης αξίας. Στην Ελλάδα ο τομέας αυτός είναι μεγάλος. Ο δεύτερος παράγει αγαθά υψηλής ποιότητας και εγχώριας προστιθέμενης αξίας. Ο τομέας αυτός στην Ελλάδα είναι πολύ ασθενής. Γι' αυτό και τα μεγάλα ελλείμματα.

8. Σε μια ενδιαφέρουσα συνέντευξη στην Ε. Βαρβιτσιώτη (*Καθημερινή*, 14.01.2018) ο απερχόμενος επικεφαλής του Euroworking Group (EWG) Thomas Wieser ανέφερε ότι μέχρι τότε (2017) ‘...η Ελλάδα έπαψε να αποτελεί τεράστιο ρίσκο για επενδύσεις, καθώς τα τελευταία χρόνια κανένας λογικός επενδυτής δεν θα επένδυε [σε αυτή]’ (!). Σε μια επόμενη δήλωσή του στην ολλανδική εφημερίδα *Volkskrant* ισχυρίστηκε ότι οι χειρισμοί του Γ. Βαρουφάκη πιθανότατα δεν στοίχισαν 100 δις, όπως αρχικά είχε υπολογίσει, αλλά τα διπλάσια, για να προσθέσει αργότερα (12.02.2018) ότι η οικονομική συρρίκνωση, η δυσπιστία των επενδυτών, τα πλήγματα που δέχτηκαν οι ελληνικές τράπεζες δεν ήταν μόνο ευθύνη του Βαρουφάκη: ‘ολόκληρη η ελληνική κυβέρνηση φέρει την ευθύνη αυτή’ (!).

σκεται. Με άλλα λόγια, να αποκτήσουν εμπιστοσύνη και να εμπνεύσουν εμπιστοσύνη.⁹

Στις προηγούμενες αναφορές μου στους λεγόμενους *deep determinants*, που καθόρισαν και εξακολουθούν γενικά να καθορίζουν τις εξελίξεις στην Ελλάδα, πρόσθεσα και την κουλτούρα. Βέβαια στην περίπτωση της Ελλάδας περισσότερη σημασία αποκτά η κουλτούρα με την ευρεία της έννοια: ως το σύνολο των εν εξελίξει συμπεριφορών και των προτιμήσεων που επηρεάζουν την εν γένει στάση των πολιτών για κάθε τι που τεκταινείται στη χώρα. Έτσι η επήρεια που ασκούν στην κοινωνία οι πολιτισμικές προδιαθέσεις καθίσταται καθοριστικό στοιχείο της όλης στάσης των πολιτών και πέραν του πολιτικού συστήματος: στην καθημερινότητά τους. Φυσικά αυτές οι προδιαθέσεις κυοφορούνται και διαμορφώνονται μέσα σε μακρά χρονικά διαστήματα, έτσι ώστε να μην μπορούν να καταλογιστούν σε μία εποχή, αλλά να συνιστούν συγχρόνως την αποδοχή, αλλά δυνητικά και την υπέρβαση των ίδιων και της εποχής τους. Εκείνο που χαρακτηρίζει αυτόν τον τύπο κουλτούρας είναι ότι μεταφέρει προδιαθέσεις των πολιτών από το παρελθόν στο παρόν. Και εκεί ακριβώς βρίσκεται η δυσκολία εντοπισμού της προέλευσής τους. Αυτή τη δυσκολία θα προσπαθήσω να ξεπεράσω διακρίνοντας μεταξύ προ-νεωτερικών, νεωτερικών και ενδιάμεσων-παλινδρομούντων στοιχείων, τα οποία έστω και εάν επιζούν και μεταφέρονται σε έναν βαθμό αλλοιωμένα από τη μία εποχή στην άλλη, εν τούτοις διατηρούν ορισμένα από τα πρωτογενή χαρακτηριστικά τους. Προτού όμως προχωρήσω θεωρώ απαραίτητο να παρουσιάσω τη μέθοδο που χρησιμοποιώ και αυτό διότι πιστεύω ότι βοηθά στην κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων που συναντάμε στις επιμέρους χώρες στη διαδικασία της εν γένει ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού τους.

---

9. Βλ. Eurobank (23.08.2017), όπου τονίζεται αυτή ακριβώς η έλλειψη εμπιστοσύνης.

Ο λόγος περί της μεθόδου

Στην έρευνα των κοινωνικών φαινομένων μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές μεθοδολογικές επιλογές: εκείνη που ακολουθεί την επαγωγική και εκείνη που ακολουθεί την απαγωγική πορεία. Στην πρώτη, που από ορισμένους θεωρείται και η πλέον ‘επιστημονική’, η έρευνα ξεκινά από τα κάτω, από το πρόβλημα που ο ερευνητής επιλέγει, για να καταλήξει σε συμπεράσματα τα οποία θέτει υπ’ όψιν της ερευνητικής κοινότητας προς αξιολόγηση και, όπου προσφέρονται, προς γενίκευση. Στη δεύτερη, η οποία εγείρει περισσότερο αξιώσεις ‘αντικειμενικότητας’, η διαδικασία ακολουθεί την αντίθετη κατεύθυνση. Ξεκινά από την υπάρχουσα σωρευμένη γνώση επί του ερευνομένου προβλήματος, δηλαδή από την υπάρχουσα θεωρία, και προσπαθεί απαγωγικά να καταλήξει στη διάψευση στοιχείων (προτάσεων) της υπάρχουσας γνώσης συμπληρώνοντας έτσι τη θεωρία, μέχρι τη στιγμή που κάποιος άλλος ερευνητής με τη σειρά του θα διαψεύσει ορισμένα εξ αυτών αντικαθιστώντας τα με νέες προτάσεις. Είναι η μέθοδος της ‘δοκιμής και πλάνης’ [trial and error] που στοιχειοθετήθηκε από τον Κ. Popper. Αργότερα ιδιαίτερης προσοχής στην έρευνα έτυχε η διάκριση παρατηρητή πρώτης, δεύτερης, τρίτης κ.λπ. τάξης που θεμελίωσε ο Ν. Luhmann. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή ο παρατηρητής πρώτης τάξης είναι εκείνος που προσεγγίζει επαγωγικά το ερευνητικό του αντικείμενο θέτοντας στην κρίση της πανεπιστημιακής και της ερευνητικής κοινότητας τα αποτελέσματα της έρευνάς του. Ο παρατηρητής δεύτερης τάξης είναι εκείνος που τα εξετάζει και τα συγκρίνει με άλλα ερευνητικά συμπεράσματα επί του αντικειμένου προσθέτοντας βεβαίως και το προσωπικό του στοιχείο, τη δική του παρατήρηση, στην έρευνα. Ο παρατηρητής τρίτης τάξης θα κάνει το ίδιο, έτσι ώστε η έρευνα επί του αντικειμένου να προχωρήσει περαιτέρω την απεξάρτησή της από τις επιμέρους αξιολογήσεις του ερευνητή πρώτης και δεύτερης τάξης, κ.ο.κ. Με τον τρόπο αυτόν ο Luhmann πιστεύει ότι ξεπερνιέται σε μεγάλο βαθμό το πρόβλημα των αξιολογήσεων, της σύνδεσης δηλαδή της έρευνας και των απο-

τελεσμάτων της με τις υποκειμενικές εκτιμήσεις του εκάστοτε ερευνητή.¹⁰ Εκείνο που διακρίνει την παρατήρηση πρώτης τάξης είναι η εγγύτητά της στο αντικείμενο της έρευνας που επιλέγει ο παρατηρητής – γι' αυτό και η αξιολογική του δέσμευση θεωρείται δεδομένη.¹¹ Εκείνο που διακρίνει τον παρατηρητή δεύτερης, τρίτης κ.λπ. τάξης είναι η απομάκρυνση, η αποστασιοποίησή του – γι' αυτό η αξιολογική του ουδετερότητα θεωρείται πολύ πιθανή. Εξετάζοντας όλους αυτούς τους παρατηρητές από πρακτική σκοπιά αναγνωρίζεται ότι συμβάλλουν όχι μόνο στην πραγματοποίηση της έρευνας γενικά, αλλά και στη διάδοση των αποτελεσμάτων της στη διεθνή επιστημονική κοινότητα κατά τέτοιον τρόπο ώστε να γίνονται ευρύτερα γνωστά και ελέγξιμα. Έτσι ικανοποιείται το αίτημα της οικουμενικότητας της επιστημονικής έρευνας και γνώσης των αποτελεσμάτων της σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης. Η υιοθέτηση από την πλευρά μου της θέσης του παρατηρητή δεύτερης τάξης υπαγορεύεται από την περιπλοκότητα του ερευνητικού στόχου που έχω επιλέξει όσο και από την ανάγκη να προστρέξω στα αποτελέσματα παρόμοιων σε άλλες περιοχές και χώρες ερευνών, που βοηθούν στη συνειδητοποίηση των όποιων διαφορών και συγκλίσεων. Στην πρώτη περίπτωση οι διαφορές αυτές μπορούν να αναχθούν στην ιστορικότητά τους, δηλαδή στην εξαρτημένη τροχιά, ενώ στη δεύτερη οι συγκλίσεις να καταλογισθούν στις καταστασιακές, πραγματολογικές τους ομοιότητες, δηλαδή στα συγκείμενα και τα περικείμενά τους, που μας τις καθιστούν οικείες.¹² Την επιλογή εκ μέρους μου της

---

10. Στο μεγάλης επιρροής έργο του ο Cl. Geertz (2003: 27) υποστηρίζει ότι 'εξ ορισμού μόνο ο "ιθαγενής" κάνει ερμηνείες πρώτου επιπέδου: είναι ο δικός του πολιτισμός', θέση που έρχεται σε αντίθεση με την όλη συζήτηση για την 'αξιολογική ουδετερότητα' του ερευνητή, όπως τη διατύπωσε ο M. Weber.

11. Λαμβανομένου υπ' όψιν του γεγονότος ότι παρατηρητής πρώτης τάξης είναι κυρίως ο ιστορικός, θα μπορούσαμε να δεχθούμε να του αναγνωρισθεί το 'δικαίωμα' μιας κάποιας στράτευσης.

12. Μια έρευνα έχει ιστορικό φόντο όταν αναγνωρίζει την πολιτική εξέλιξη ως μια 'διαδικασία που εκτυλίσσεται σταδιακά'. Από την άλλη

παρατήρησης δεύτερης τάξης συνοδεύει μια υποχρέωση, η οποία έχει να κάνει με τον όγκο των παρατηρήσεων πρώτης τάξης που πρέπει να ελεγχθούν και να συγκριθούν, για να οδηγήσουν σε συμπεράσματα τα οποία μπορούν να γενικευθούν. Η παρατήρηση δεύτερης τάξης δημιουργεί υποχρεώσεις στον φορέα της, που αλλάζουν σε μεγάλο βαθμό την έκταση και την ένταση αυτού του είδους της παρατήρησης: σε έκταση, διότι θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ένας μεγάλος όγκος ερευνητικού υλικού σχετιζόμενου με το υπό έρευνα αντικείμενο, και σε ένταση, διότι θα πρέπει να αναδειχθούν εκείνα τα συμπεράσματα τα οποία επιτρέπουν τη διατύπωση γενικεύσεων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν το ερευνητικό υλικό για μια ενδεχόμενη παρατήρηση τρίτης τάξης κ.λπ. Όσο και εάν αυτές οι ανάγκες της παρατήρησης δεύτερης κ.λπ. τάξης τρομάζουν, στην πραγματικότητα δεν είναι τόσο ανησυχητικές. Εκείνο όμως που προέχει είναι κατ' αρχάς να αντιμετωπιστεί με ακρίβεια το πρόβλημα που ενδιαφέρει και σε ένα δεύτερο βήμα να επιλεγεί η βιβλιογραφία που το αφορά. Ομολογουμένως ένα καθόλου εύκολο εγχείρημα.

Institutions matter again: τυπικοί και άτυποι θεσμοί

Την επιλογή της παρατήρησης δεύτερης τάξης διευκολύνει μια πλούσια βιβλιογραφία, η οποία στοιχειοθετεί το γεγονός ότι, από την όλη έρευνα που έχει προηγηθεί (North, Rodrik, Pierson, Mahoney κ.λπ.), προκύπτει με μεγάλη πιθανότητα ότι από τους τρεις αποκαλούμενους 'deep determinants' της ερευνητικής διαδικασίας ο πιο σημαντικός είναι οι θεσμοί. Αναφέρθηκα ήδη στο γεγονός ότι η συμβολή του North υπήρξε καθοριστική για την αποδοχή και παγίωση αυτής της ερευνητικής σκοποθεσίας. Ένα δεύτερο στοιχείο που αναδεικνύεται από την έρευνα των θεσμών είναι ο διφυής χαρακτήρας τους, με άλλα λόγια η διάκριση μεταξύ τυπικών [formal] και άτυπων [informal] θε-

---

πλευρά η εστίαση στις διαδικασίες αυξουσών αποδόσεων νομιμοποιεί τη στροφή στην ιστορία (Pierson 2000: 264 και 263).

σμών, στην οποία έχω ήδη αναφερθεί. Οι τυπικοί θεσμοί —Σύνταγμα, νόμοι, διοίκηση, διάκριση εξουσιών κ.λπ.— έχουν επιβληθεί και ρυθμίζουν τη λειτουργία κοινωνιών τις οποίες ονομάζουμε νεωτερικές. Είναι οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης, οι αγγλοσαξονικές χώρες και ιδιαίτερα οι ΗΠΑ. Οι χώρες του Τρίτου Κόσμου γενικά κατατάσσονται στις προ-νεωτερικές κοινωνίες, στις οποίες οι τυπικοί θεσμοί, όπου υπάρχουν, έπονται σε σημασία ή και ακυρώνονται στην καθημερινή ζωή από τους άτυπους θεσμούς: ήθη, έθιμα, προσλήψεις της πραγματικότητας, ιστορία κ.λπ. Η Ελλάδα ανήκει σε εκείνη την κατηγορία χωρών που ‘παλινδρομούν’ μεταξύ νεωτερικών και προ-νεωτερικών συνθηκών: βρίσκεται in-between. Εκείνο λοιπόν που προέχει είναι να αναδειχθεί μέχρι ποιου σημείου ισχύουν νεωτερικοί θεσμοί και από ποιο σημείο παρεμβάλλονται ή και επιβάλλονται προ-νεωτερικοί θεσμοί: μια επιδίωξη καθόλου εύκολη στην υλοποίησή της λαμβανομένου υπ’ όψιν του γεγονότος ότι η βιβλιογραφία δεν είναι πλούσια, ενώ η κατά καιρούς επικράτηση των τυπικών ή των άτυπων θεσμών δεν έχει αρκούντως θεματοποιηθεί.

Στο σημείο αυτό θέλω να αναφερθώ σε μια συζήτηση που χωρίς ενδοιασμούς μπορεί να συγκριθεί με μια κατά πολλές δεκαετίες προηγούμενη, που είχε γίνει γνωστή στη βιβλιογραφία ως ‘διχοτόμηση της νεωτερικότητας’ (Tibi 1995). Πρόκειται για τη ‘διχοτόμηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης’, την οποία μηχανεύεται ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας και όχι λίγοι από τους ηγέτες της. Οι Featherstone και Παπαδημητρίου (2010: 34) αναφέρονται στις ‘πολιτισμικές αντιστάσεις στον “εξευρωπαϊσμό”’, που είναι αποτέλεσμα της ‘ιδιότυπης πολιτισμικής υπερηφάνειας των Ελλήνων’. Οι αντιστάσεις αυτές εμπλέκουν ‘τόσο πολιτισμικές επιλογές όσο και συντεχνιακά συμφέροντα...’. Το ελληνικό σύστημα καλωσορίζει την ‘Ευρώπη για τα πολιτικά οφέλη και τους πόρους που εξασφαλίζει, ενώ φέρνει προσκόμματα στη νομική, οικονομική και πολιτισμική εναρμόνιση με την Ε.Ε.’. Από όσα προηγήθηκαν εκείνο που προέχει και πρέπει να αναδειχθεί είναι η θέση μας ότι η Ελλάδα δεν ανήκει στην κατηγορία των χωρών που ονο-

μάζουμε ‘νεωτερικές’, δηλαδή σύγχρονες με την έννοια της προσαρμογής τους στις συνθήκες και στις ανάγκες που δημιουργούν οι εξελίξεις σε διεθνές επίπεδο· δεν ανήκει όμως και στις ‘προ-νεωτερικές’ χώρες, δηλαδή σε εκείνες που κινούνται σε ένα χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης, δέσμιες παρωχημένων δομών, σχέσεων, θεσμών και συμφερόντων. Αν δεχθούμε ότι η Ελλάδα φέρει γνωρίσματα ‘νεωτερικής’ και ‘προ-νεωτερικής’ κοινωνίας, το ζήτημα είναι να εξακριβώσουμε ποια είναι αυτά και σε ποιες συνθήκες και υπό ποιες προϋποθέσεις εκδηλώνονται: σε συνθήκες και προϋποθέσεις νεωτερικές, προ-νεωτερικές ή σε συνθήκες και προϋποθέσεις που προσιδιάζουν σε μια ενδιάμεση κατάσταση, συνθήκες δηλαδή in-between και παλινδρομήσεων μεταξύ των δύο.

Η ‘κρίσιμη συγκυρία’

Στην οικεία βιβλιογραφία της εξαρτημένης τροχιάς γίνονται συχνά αναφορές σε ένα σημείο της εξέλιξης που τέμνεται από μία άλλη τροχιά, η οποία δημιουργεί ευκαιρίες αλλαγής της πορείας που ακολουθείται. Πρόκειται για μία ‘critical juncture’ [κρίσιμη συγκυρία, κρίσιμο σταυροδρόμι] για την οποία όμως στη βιβλιογραφία δεν υπάρχει συμφωνία εάν πρόκειται για μια σύντομης ή μεγαλύτερης διάρκειας συγκυρία που αναλόγως μπορεί να αξιοποιηθεί. Από το πλήθος των προσεγγίσεων καταστάσεων κρίσιμης συγκυρίας που διατρέχουν τη βιβλιογραφία (Mahoney 2000: 513, Slater & Simmons 2010: 887, Pierson 2000: 266) και με το ενδιαφέρον μας προσανατολισμένο στην ‘ειδική’ περίπτωση της Ελλάδας καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι η κρίσιμη συγκυρία παραπέμπει σε καταστάσεις σχετικής απροσδιοριστίας, στις οποίες αποφασισμένοι συντελεστές δράσης κάνουν επιλογές που υπερβαίνουν τα όρια που θέτουν οι συγκεκριμένες συνθήκες. Σε αυτές τις συνθήκες ριψοκίνδυνες και στοχευμένες αποφάσεις ευνοούν ή και προετοιμάζουν την αλλαγή δομών κάθε είδους: πολιτικών, οικονομικών, πολιτισμικών, που υφίστανται τις πιέσεις του περιβάλλ-

λοντός τους. Σε μια τέτοια συγκυρία αναδεικνύεται η ισχύς, η ελεύθερη βούληση, η δράση [agency] του εντολοδόχου: της ηγεσίας, των ελίτ, των ανταγωνιστικών συμφερόντων, με άλλα λόγια ό,τι έχει κυοφορηθεί και έχει συγκεντρώσει δύναμη στη χρονική περίοδο που προηγήθηκε. Η διάρκεια αυτής της περιόδου ορίζεται σύμφωνα με τη βιβλιογραφία σε σχέση με τη διάρκεια της εξαρτημένης τροχιάς που διανύεται. Μπορεί να περιορίζεται σε λίγους μήνες (Caroccia & Kelemen 2007: 341), μπορεί και να εκτείνεται σε περισσότερα χρόνια (Soifer 2009: 24). Η γνώμη που υποστηρίζω είναι ότι τέτοιες συγκυρίες υπήρξαν αρκετές στη μέχρι τώρα ιστορία της νεότερης Ελλάδας, έτυχαν δε σχετικής αξιοποίησης από ορισμένες κυβερνήσεις (βλ. Κατσούλης 2017). Εάν συμφωνήσουμε στην ιδέα που προσωπικά αποδέχομαι, ότι δηλαδή η εξαρτημένη τροχιά διατηρείται για σχεδόν δύο ολόκληρους αιώνες, μπορούμε να δεχθούμε ότι η τελευταία κρίσιμη συγκυρία εντοπίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν ένα νέο κόμμα με όλα τα στοιχεία που διέκριναν το ΠΑΣΟΚ — ‘κίνημα’, πολυσυλλεκτικού χαρακτήρα με επικεφαλής έναν ‘χαρισματικό ηγέτη’ με διακηρυγμένη την πρόθεση της ‘Αλλαγής’—, επιτυγχάνει μια τόσο εντυπωσιακή νίκη,¹³ ενώ οι συνιστώσες του προηγούμενου καθεστώτος ήταν σε διάλυση. Τότε, σύμφωνα με όσα υποστηρίξαμε, για να αλλάξει η τροχιά που ακολούθησε η Ελλάδα σε όλη τη νεότερη ιστορία της θα χρειάζονταν ορισμένα χρόνια, στη διάρκεια των οποίων θα έπρεπε στοχευμένα να ληφθούν εκείνα τα μέτρα που θα δρομολογούσαν την αλλαγή πορείας. Όμως το ΠΑΣΟΚ και ο Α. Παπανδρέου είχαν σε τέτοιον βαθμό δεσμευτεί να τα αλλάξουν όλα (Διακήρυξη 3^{ης} Σεπτεμβρίου) και μάλιστα ‘εδώ και τώρα’, ώστε μια μεθοδευμένη αλλαγή τροχιάς με σκοπό τη σε βάθος χρόνου επεξεργασία και εφαρμογή των κατάλληλων μέτρων να μην μπορεί να γίνει αποδεκτή από το εκλογικό σώμα.¹⁴

13. ‘...[E]lectoral landslides create critical junctures by producing mandates for political change’ (Garret & Lange στο Hogan & Doyle 2007: 866).

14. Είχαμε να κάνουμε δηλαδή με μια κατάσταση την οποία η βιβλιογραφία εντάσσει στις λεγόμενες ‘αντενεργές αλληλουχίες’ [reactive se-

Έτσι η συνέχεια της ‘πεπατημένης’ αποδείχθηκε αναπόφευκτη, με την προϋπόθεση όμως να ενταχθεί στον κύκλο των ευνοημένων ένα μέρος των ‘μη προνομιούχων’, προπάντων η νέα κομματική νομενκλατούρα (!), όπως και έγινε. Η υπόθεση της ‘Αλλαγής’ αναβλήθηκε,¹⁵ για να επανέλθει στο προσκήνιο μετά την κατάρρευση του παραδοσιακού δικομματισμού και την εμφάνιση στην πολιτική σκηνή ενός κόμματος, το οποίο και αυτό υποσχέθηκε —αν και πιο συγκερατημένα— να τα ‘αλλάξει όλα’.¹⁶ Όμως, όπως σε διάστημα μόλις δύο ετών έμελλε να αποδειχθεί, η κυβέρνηση του νεοκομμουνιστικού ΣΥΡΙΖΑ¹⁷ σε συνεργασία με ένα κόμμα της ριζοσπαστικής Δεξιάς, τους ANEL,¹⁸ δεν

quences] της εξαρτημένης τροχιάς. Αυτές είναι σε θέση να αλλάξουν την κατεύθυνση που μπορούσε να επιλεγεί: Mahoney (2000: 530).

15. Παρόλα αυτά, όπως υπογραμμίζουν οι Βερέμης και Κολιόπουλος (2012: 440), ο Α. Παπανδρέου απευθύνθηκε στους μη προνομιούχους, δηλαδή ‘τους ναυαγούς της κοινωνικής ανέλιξης, στους αποσυνάγωγους του πολιτικού βίου και σε όσους... είχαν αδικηθεί από το σύστημα, ο συνολικός αριθμός των οποίων δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητος’ και τους οποίους ενέταξε στο ‘σύστημα’ μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο την ισχύ των αντισυστημικών τάσεων της ελληνικής κοινωνίας, χωρίς βεβαίως να μπορέσει —μεταξύ άλλων και για τους λόγους που ήδη ανέφερα— να αλλάξει ούτε τις δομές ούτε τις ιεραρχίες της. Με την οικονομική κρίση από το 2008 αυτές επανήλθαν δριμύτερες στο προσκήνιο και έφεραν στην εξουσία την ‘παρά φύσιν’, όπως εσφαλμένα (;) υποστηρίχτηκε, συμμαχία ΣΥΡΙΖΑ-ANEL.

16. Βλ. ΣΥΡΙΖΑ, Πρόγραμμα Θεσσαλονίκης 2014. Οι τέσσερις πυλώνες: αντιμετώπιση ανθρωπιστικής κρίσης, επανεκκίνηση οικονομίας, ανάκτηση εργασίας, μετασχηματισμός πολιτικού συστήματος.

17. Στη διεθνή βιβλιογραφία ο ΣΥΡΙΖΑ ορίζεται ως linkspopulistische Partei [αριστερό λαϊκιστικό κόμμα]. Πρόκειται για ένα ορισμό που επιβάλλεται από την αρχή της ‘πολιτικής ορθότητας’, δηλαδή να μην λες και υποστηρίζεις πράγματα που μπορούν να εκληφθούν ως σκόπιμα αρνητικά. Στην προκειμένη περίπτωση όμως ο ιδεολογικός προσανατολισμός, όπως προκύπτει από το Πρόγραμμα της Θεσσαλονίκης 2015, αν δεν τον επιβάλλει, τουλάχιστον τον δικαιολογεί. Εξάλλου στελέχη του κόμματος αυτόταρσχα δηλώνουν ότι είναι κομμουνιστές (π.χ. Γ. Κατρούγκαλος!), ενώ πολλά προέρχονται από τις τάξεις του ΚΚΕ.

18. Στην πολιτική επιστήμη τα πολιτικά κόμματα ενός εθνικού κοινοπολιτικού συστήματος κατατάσσονται στον νοητό άξονα Αριστερά-Δεξιά σε μια οριζόντια κλίμακα 1-10 σύμφωνα με το ιδεολογικο-κομματικό τους

έκανε τίποτε λιγότερο και τίποτε περισσότερο από το να βανδίσει στην τροχιά που από δεκαετίες είχαν χαράξει τα κόμματα του παλαιού δικομματισμού, δηλαδή τη διόγκωση του κράτους με μέλη της νέας νομενκλατούρας, γεγονός που επιβεβαιώνει την ιστορική παρατήρηση ότι ‘...η ανταλλαγή ρουσφετιών και κρατικών παροχών με ψήφους έγινε η κατεξοχήν οδός προς την εξουσία. Η παροχή δημοσίων θέσεων έγινε σπουδαίο όπλο στον αγώνα των κομμάτων για την προσέλκυση ψήφων και του πλέγματος εξουσίας για τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού’ (Δερτιλής 2010: 73· στο ίδιο πνεύμα και Σωτηρόπουλος 2001: 97επ.). Έτσι τα πράγματα επανήλθαν στην αρχική κατάσταση, με διευρυμένα τώρα τα συμφέροντα που είχαν επιβληθεί τη δεκαετία του 1980· το αποτέλεσμα ήταν η ‘εξαρτημένη τροχιά’, ενισχυμένη πλέον, να ‘κλειδώσει’ σε τέτοιο βαθμό,¹⁹ ώστε όχι μόνο δεν πραγματοποιήθηκαν οι υπεσχημένες αλλαγές, αλλά αντιθέτως ελήφθησαν μέτρα τα οποία υποθήκευσαν το μέλλον της Ελλάδας για πολλά χρόνια, όπως συμβαίνει με την 99 ετών διάρκεια του Υπερταμείου Αποκρατικοποιήσεων. Από την άλλη πλευρά οι απαιτήσεις των δανειστών ικανοποιήθηκαν σε μεγά-

---

προφίλ. Έτσι η διάταξη των σημερινών (2017) ελληνικών κομμάτων σε αυτόν τον άξονα παρουσιάζεται ως εξής: ΚΚΕ, ΣΥΡΙΖΑ, ΔΗΣΥ, Ποτάμι, Ν.Δ., ΑΝΕΛ, Χρυσή Αυγή. Στις δημοκρατίες δυτικού τύπου, όπου υπάρχει ανάγκη κυβερνητικής συνεργασίας, αυτή συγκροτείται συνήθως από όμορα κόμματα. Συνεργασίες τύπου ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, κομμάτων που τοποθετούνται στα δύο άκρα του κομματικού συστήματος της χώρας, συνηθίζονται σε κράτη της Λατινικής Αμερικής. (Η κυβέρνηση της Ν.Δ. και του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου το 1989 υπήρξε μια κυβέρνηση ‘ειδικού σκοπού’ για τη διαλεύκανση της ‘υπόθεσης Κοσκωτά’ και καταχωρείται ως τέτοια, δηλαδή προσωρινή. Η κυβέρνηση του Λ. Παπαδήμου, στην οποία μετείχε και ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός, ήταν επίσης μια προσωρινή κυβέρνηση).

19. Πρόκειται για ‘ευνοημένες ομάδες’ [advantaged groups], που ακολουθούν τη γένεση ενός θεσμού. ‘...Όταν ο θεσμός εξελιχθεί... ενισχύει μία ορισμένη ομάδα σε βάρος άλλων ομάδων. Η ευνοημένη ομάδα χρησιμοποιεί την επιπλέον ισχύ της για να επεκτείνει τον θεσμό· η επέκταση του θεσμού αυξάνει την ισχύ της ευνοημένης ομάδας και η ευνοημένη ομάδα ενθαρρύνει επιπρόσθετη θεσμική διεύρυνση...’ (Mahoney 2000: 521).

λο βαθμό και παρά τα περί του αντιθέτου λεγόμενα χωρίς σοβαρή διαπραγματέυση, ώστε η μεν κυβερνητική συμμαχία να διατείνεται ότι οι αποφάσεις τις οποίες πήρε δεν την εκφράζουν και ότι το έκανε διότι δεν μπορούσε να κάνει αλλιώς (!), η δε αντιπολίτευση να κάνει λόγο ακόμη και για... προδοσία. Οι επανειλημμένες εμπειρίες της αδυναμίας του ελληνικού πολιτικού και κομματικού συστήματος να αλλάξει, παρά τις κατά καιρούς πομπώδεις υποσχέσεις για αλλαγή,²⁰ παραπέμπουν στο γεγονός ότι οι δομές της εξαρτημένης τροχιάς, *προπάντων οι αύξουσες αποδόσεις*, ευνοούν ορισμένα συμφέροντα και συμβάλλουν στον εγκλωβισμό της κοινωνίας σε καταστάσεις οι οποίες, καίτοι υπολείπονται των επιθυμητών ή ακόμη και των εφικτών, εντούτοις ικανοποιούν εκείνους τους συντελεστές δράσης που κάθε φορά επικρατούν ανεξάρτητα από ιδεολογικό πρόσημο ή κομματικό φορέα.²¹

Αυτές τις επαναλαμβανόμενες εμπειρίες προσπάθησα να εξηγήσω σε μια σειρά άρθρων μου (1989, 1995, 1999, 2003) στηριζόμενος σε ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας, επικαλούμενος γενικά τον 'αμυντικό' χαρακτήρα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, την 'ατολμία' των πρωταγωνιστών στην πολιτική, αλλά και την οικονομία και την αποτυχία υλοποίησης της κατά καιρούς υπεσχημένης αλλαγής. Εξηγήσεις της ατολμίας γενικά κοινωνιών με αναφορές στην πολιτική τους κουλτούρα έχουν γίνει πολλές. Θα ξεχωρίσω δύο: η μία είναι γενικού χαρακτήρα και αφορά κοινωνίες που στέκονται επιφυλακτικά ενώπιον της ανάγκης ανάληψης πρωτοβουλιών για αλλαγή δομών και σχέσεων, όταν αυτές οι αλλαγές περικλείουν κινδύνους για την κρατούσα τάξη πραγμάτων και τα συμφέροντα που τη στηρίζουν· η άλλη, η πιο εξειδικευμένη στην περίπτωση της

20. 'Ελληνικό παράδοξο' ονομάστηκε η αντιευρωπαϊκή ρητορεία χωρίς να παίρνει κάποιος το ρίσκο εξόδου από την Ευρωπαϊκή Ένωση και την ευρωζώνη. Μια έρευνα της κοινής γνώμης, που διεξήχθη τον Ιούνιο 2015 από την εταιρία GPO, έδειξε ότι το 70% των ερωτηθέντων υποστήριξε την παραμονή της Ελλάδας στην Ευρωζώνη 'at any cost'.

21. Πρόκειται για αυτό που οι Capocchia και Kelemen (2007: 364) περιέγραψαν ως 'powerful behind-the-scenes vested interests'.

Ελλάδας, αξιοποιεί το μοντέλο των έξι διαστάσεων της εθνικής κουλτούρας [6-D Model], για να δείξει σε ποιο στάδιο του περάσματος από την προνεωτερική στη νεωτερική της φάση βρίσκεται η χώρα. Και όσον αφορά την πρώτη, γενικού χαρακτήρα, εξήγηση θα στηριχθώ σε δύο σημαντικές εργασίες, στα Weber και Hsee (1998) και Hsee και Weber (1999), που έχουν τύχει ευρύτερης προσοχής στη βιβλιογραφία.

Αντίληψη κινδύνου και ριψοκίνδυνες στάσεις: η πολιτισμική τους διάσταση

Υπάρχουν διαπολιτισμικές διαφορές στην προτίμηση ρίσκου [risk preference]; αναρωτιούνται οι Weber και Hsee (1998: 1207), και εάν αυτό συμβαίνει, θέλουν να μάθουν εάν θα τις καταλογίσουν 'σε διαφορές στην αντίληψη κινδύνου, σε διαφορές σε παρατηρούμενες ριψοκίνδυνες στάσεις ή και στις δύο'. Ήδη σε μια προηγούμενη μελέτη τους με τη βοήθεια ερωτηματολογίου οι ίδιοι συγγραφείς είχαν παρουσιάσει 'συνεπείς και αξιόπιστες διαπολιτισμικές διαφορές' στην προτίμηση ρίσκου, σε έρευνες που διεξήγαγαν με πολίτες της Κίνας και των ΗΠΑ. Οι έρευνες αυτές ξεκινούν με το κατ' αρχάς διερευνητικό ερώτημα πώς αυτοί, οι Κινέζοι και οι Αμερικανοί πολίτες, εκτιμούν τη στάση και τις αντιδράσεις Κινέζων και Αμερικανών απέναντι σε καταστάσεις που ενέχουν κινδύνους [risks]. Και οι μεν και οι δε ερωτώμενοι δήλωσαν ότι θεωρούν τους Αμερικανούς πολίτες πιο θαρραλέους [risk-seeking] από τους Κινέζους πολίτες, οι οποίοι αποφεύγουν τον κίνδυνο [risk-averse]. Με αυτή τη συγκλίνουσα άποψη των ερωτώμενων και από τις δύο χώρες στις αποσκευές τους οι Weber και Hsee ξεκινούν την έρευνά τους στην κατεύθυνση εξακρίβωσης των πραγματικών λύσεων που επιλέγουν Κινέζοι και Αμερικανοί, όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με επικίνδυνες για τους ίδιους καταστάσεις. Για να αποφύγω την κατ' αρχήν γενική αναφορά σε 'επικίνδυνες καταστάσεις' αναφέρω ότι οι ενδιαφερόμενοι ερευνητές επικεντρώνονται στην οικονομική διάσταση αυτών των καταστάσεων και στη

σχέση οφέλους-ζημίας που προκύπτει από αυτή για όσους εμπλέκονται.

Μια δεύτερη μεθοδολογική επιλογή που οι ερευνητές καλούνται να κάνουν είναι να εξακριβώσουν τη θέση στην οποία οι ερωτώμενοι τοποθετούν τον εαυτό τους στον νοητό άξονα ατομοκεντρισμός [individualism]-ομαδοκαθορισμός [collectivism].²² Ατομοκεντρικοί στην πλειονότητά τους, σύμφωνα με τους όρους που χρησιμοποιούνται στην έρευνα, είναι οι πολίτες (άνδρες και γυναίκες) των νεωτερικών κοινωνιών. Αντίθετα ομαδοκεντρικοί στην πλειονότητά τους είναι οι πολίτες (γυναίκες και άνδρες) των παραδοσιακών (αναπτυσσόμενων) κοινωνιών. Για να εξακριβώσουν τη στάση και τις διαθέσεις των μελών του δείγματος που έχουν επιλέξει κατ' αρχήν από τις δύο ξεχωριστές περιπτώσεις νεωτερικής (ΗΠΑ) και προ-νεωτερικής (Κίνα) κοινωνίας, οι ερευνητές χρησιμοποιούν τη δοκιμασμένη υπόθεση της αντασφάλισης [cushion hypothesis] και υποστηρίζουν ότι: στις ατομοκεντρικές κοινωνίες (π.χ. ΗΠΑ) από ένα άτομο που λαμβάνει μια ριψοκίνδυνη απόφαση θα περιμένει κανείς να φέρει αυτό το ίδιο τις δυνητικά δυσμενείς συνέπειες και γι' αυτό εκείνο θα επιλέγει με προσοχή τους στόχους του. Αντιθέτως σε μια ομαδοκεντρική κοινωνία (π.χ. Κίνα) εναντίον των πιθανών απωλειών θα λειτουργήσει η αντασφάλιση, δηλαδή η κοινωνική διαφοροποίηση και διάχυση του ρίσκου που συνοδεύει τις ριψοκίνδυνες επιλογές μελών της ευρύτερης συλλογικότητας. Μεταφερόμενη αυτή η υπόθεση της αντασφάλισης στις συγκεκριμένες χώρες —ΗΠΑ και Κίνα— οι αμερικανοί πολίτες, μέλη του επιλεγμένου δείγματος, θα φροντίσουν να πάρουν αποστάσεις από ριψοκίνδυνες επιλογές, επειδή έχουν συνείδηση του γεγονότος ότι σε περίπτωση αποτυχίας θα είναι αυτοί οι ίδιοι ή και τα μέλη της οικογένειάς τους που θα κληθούν να πληρώ-

22. Ο ατομοκεντρισμός, κατά τους συγγραφείς αυτούς, δίνει έμφαση στην ατομική ελευθερία και ανεξαρτησία. Ο ομαδοκεντρισμός, από την άλλη μεριά, υπερθεματίζει την κοινωνική συνάφεια και αλληλεξάρτηση στην οικογένεια, την κοινότητα και τις άλλες κοινωνικές ομάδες (Hsee & Weber 1999: 172).

σουν το τίμημα της αποτυχίας. Το αντίθετο θα συμβεί με τους κινέζους πολίτες, μέλη του επιλεγμένου δείγματος. Αυτοί αντιλαμβάνονται τον κίνδυνο της ριψοκίνδυνης επιλογής τους αρκετά μικρότερο και αυτό διότι γνωρίζουν ότι αντικειμενικά θα απομειωθεί ως συνέπεια της υπάρχουσας συλλογικής αντασφάλισης [cushion] έναντι αρνητικών συνεπειών των επιλογών τους. Έτσι έχουν σύμφωνα με τους Weber και Hsee τα πράγματα στις δύο ακραίες περιπτώσεις της ατομοκεντρικής και της ομαδοκεντρικής/κολλεκτιβιστικής κοινωνίας.

Στη συνέχεια (1999) οι συγγραφείς διευρύνουν το δείγμα τους προσθέτοντας ακόμη δύο κοινωνίες, τη γερμανική και την πολωνική, οι οποίες στον νοητό άξονα ατομοκεντρισμός-ομαδοκεντρισμός τοποθετούνται περισσότερο προς το κέντρο: η γερμανική κοινωνία κοντά στην αμερικανική και η πολωνική κοινωνία κοντά στην κινεζική. Η απόσταση που θα χωρίζει τις δύο νέες περιπτώσεις χωρών από τις δύο αρχικές και ακραίες θα είναι συνάρτηση του βαθμού ατομοκεντρικότητας-ομαδοκεντρικότητας που θα τις χαρακτηρίζει και ο οποίος θα αποτυπωθεί στο σημείο του νοητού άξονα όπου θα τοποθετηθούν. Αυτό όμως θα το αποφασίσει στη λεπτομέρειά του η έρευνα που θα πρέπει να προηγηθεί. Έτσι στην πρώτη 'καθαρή' περίπτωση ατομοκεντρικής versus ομαδοκεντρικής κοινωνίας, τα μέλη της ατομοκεντρικής κοινωνίας θα σταθμίσουν τον κίνδυνο που συνοδεύει μια επιλογή κατά τέτοιο τρόπο ώστε, εάν διαπιστωθεί ότι σε περίπτωση αποτυχίας δεν θα μπορέσουν αυτοί ή και η οικογένειά τους να ανταποκριθούν, θα απέχουν. Αντιθέτως στην περίπτωση της ομαδοκεντρικής/κολλεκτιβιστικής κοινωνίας εκείνοι που θα προβούν σε μια ριψοκίνδυνη επιλογή θα το πράξουν βέβαιοι όντες ότι σε περίπτωση αποτυχίας τους η ευρύτερη ομάδα τους [in-group] ή η κοινότητα στην οποία ανήκουν θα καλύψει για αυτούς τις απώλειες της αποτυχημένης προσπάθειας. Εδώ πρέπει να επαναληφθεί η διευκρίνιση ότι οι απώλειες θα είναι οικονομικές και όχι άλλου —συναισθηματικού κ.λπ.— χαρακτήρα. Αυτές οι απλές διαπιστώσεις στις οποίες καταλήγουν οι Hsee και Weber αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα των πολιτισμικών [cultural] ιδιαιτεροτήτων κάθε

χώρας —στην περίπτωση μας της Ελλάδας—, διότι παραπέμπουν στο γεγονός ότι η αντίληψη του κινδύνου προτιμώμενων επιλογών από την πλευρά των μελών της συγκεκριμένης κουλτούρας θα εξαρτηθεί από τη θέση αυτών των πολιτών στον νοητό άξονα ατομοκεντρική-ομαδοκεντρική ή με πιο γενικούς όρους νεωτερική-προ-νεωτερική, σύγχρονη-παραδοσιακή κ.λπ. κοινωνία. Εκείνο επομένως που πρέπει να διευκρινιστεί είναι σε ποιο σημείο αυτού του νοητού άξονα μπορεί ή πρέπει να τοποθετηθεί η πλειοψηφική κουλτούρα των Ελλήνων. Και αυτό θα επιχειρήσω στη συνέχεια, αφού πρώτα παρουσιάσω τη θέση που δίνεται στην Ελλάδα στο μοντέλο των έξι διαστάσεων της εθνικής κουλτούρας που παρουσίασε σε ένα πλήθος ερευνών του ο G. Hofstede. Στη διεθνή βιβλιογραφία οι έρευνες του Hofstede και των συνεργατών του για την κουλτούρα κοινωνιών διαφορετικού επιπέδου ανάπτυξης συνιστούν τομή, αν κρίνουμε από τον όγκο των δεδομένων, το αυστηρό πρωτόκολλο που ακολουθήθηκε για τη συλλογή τους, το χρονικό τους εύρος και τη συγκριτική τους διάσταση.²³

Οι κατά Hofstede έξι διαστάσεις της ελληνικής εθνικής κουλτούρας

Αναφερόμενος στις έρευνες του Hofstede, ο J. Tan (2014: 10) διαπιστώνει ότι 'έχει συλλέξει σημαντικά στοιχεία που εκτείνονται σε πολλές ηπείρους και έχει καταλήξει σε διορατικά συμπεράσματα σε σχέση με τα πολιτισμικά χάσματα μεταξύ κολεκτιβισμού και ατομοκεντρισμού'. Ο ίδιος ο Hofstede μας

---

23. Στην ηλεκτρονική του διεύθυνση <https://geert-hofstede.com/national-culture.html> [πρόσβαση 15.08.2017] ο Hofstede μας πληροφορεί ότι έχει συλλέξει στοιχεία σε περισσότερες από 70 χώρες σε τρεις ηπείρους. Σε κατοπινές έρευνες ήλεγξε τα στοιχεία του αυτά και τα διέφυρε με στοιχεία από έρευνες άλλων. Ως υπεύθυνος προσωπικού της εταιρείας IBM χρησιμοποίησε 117.000(!) πρωτόκολλα και 100.000(!) ερωτηματολόγια για τον αξιακό προσανατολισμό των υπαλλήλων της εταιρείας σε διάφορες χώρες.

πληροφορεί ότι η προσοχή του επικεντρώθηκε στην κουλτούρα των εργαζομένων, για να δείξει με ποιον τρόπο και σε ποιον βαθμό αυτή επηρεάζει τη συμπεριφορά τους στον χώρο εργασίας τους. Σε αντίθεση με τη γνωστή μας ευρεία έννοια της κουλτούρας ο Hofstede (2011: 3) ορίζει την κουλτούρα ‘στενά’ ως ‘τον συλλογικό προγραμματισμό του νου να διακρίνει τα μέλη μιας ομάδας ή κατηγορίας ανθρώπων από τους άλλους’²⁴ και στη βάση αυτής της έννοιας διακρίνει έξι διαστάσεις²⁵ της εθνικής κουλτούρας: το περίφημο 6-D μοντέλο του. Οι διαστάσεις αυτές είναι: ‘απόσταση ισχύος’ [power distance], ‘ατομοκεντρισμός’ [individualism], ‘αρρενωπότητα’ [masculinity], ‘αποφυγή αβεβαιότητας’ [uncertainty avoidance], ‘μακροπρόθεσμος προσανατολισμός’ [long-term orientation] και ‘καλοπέραση’ [indulgency]. Ο Hofstede χρησιμοποιεί τις διαστάσεις αυτές ως ‘μεγεθυντικούς φακούς’ και ‘για καλή μας τύχη’ ερευνά μέσα από αυτούς τις διαστάσεις της ελληνικής εθνικής κουλτούρας²⁶ για να καταλήξει στα εξής:

- Η διάσταση ‘απόσταση ισχύος’ παραπέμπει στην αντίληψη ότι ‘όλα τα άτομα κάθε κοινωνίας δεν είναι ίσα’, ορίζεται δε ως ‘η έκταση κατά την οποία τα λιγότερο ισχυρά μέλη θεσμών και οργανώσεων εντός μιας χώρας αναμένουν και αποδέχονται ότι η ισχύς διανέμεται άνισα’. Αυτή η αντίληψη στην περίπτωση της Ελλάδας βαθμολογείται με 60 στην κλίμακα 1-120. Για λόγους καλύτερης κατανόησης της χρησιμοποιούμενης από τον Hofstede βαθμολογίας ορίζω τη βαθμολογία 1-50 χαμηλή, τη βαθμολογία 51-80 διάμεση και τη βαθμολογία 81-120 υψηλή. Για τους ίδιους λόγους χω-

24. Η έμφαση του γράφοντος.

25. Μια διάσταση [dimension], υποστηρίζει ο Hofstede, είναι ‘μια όψη μιας κουλτούρας που μπορεί να μετρηθεί σε σχέση με άλλες κουλτούρες’, για να διαπιστώσει στη συνέχεια ότι οι διαστάσεις ‘είναι κατασκευές’ και ότι ‘εάν υπάρχουν, υπάρχουν στον νου μας’ και μας βοηθούν ‘να κατανοήσουμε και να διαχειριστούμε τη σύνθετη πραγματικότητα του κοινωνικού μας κόσμου (Hofstede 2011: 7, 8).

26. Hofstede, G. ‘What about Greece?’, <http://geert-hofstede.com/greece.html>

ρίζω τη διάμεση βαθμολογία σε κάτω διάμεση: 51-60 και σε άνω διάμεση: 61-80. Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν η Ελλάδα κατατάσσεται στην 'απόσταση ισχύος' στην κορυφή της κάτω διάμεσης βαθμολογίας ισχύος, γεγονός που εξηγεί τη διαπίστωση ότι η ελληνική κοινωνία 'πιστεύει ότι η ιεραρχία πρέπει να γίνεται σεβαστή και ότι οι ανισότητες μεταξύ των πολιτών είναι αποδεκτές'. Ενδιαφέρονσα είναι η παρατήρηση του Hofstede και των συνεργατών του πως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στη σκέψη (στον νου) των Ελλήνων όλοι οι άλλοι πολιτισμοί του δυτικού κόσμου έχουν κληρονομήσει κάτι από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, παρατήρηση που υπονοεί την κρατούσα μεταξύ των σύγχρονων Ελλήνων αντίληψη ότι όλοι οι άλλοι πολιτισμοί κάτι 'μας χρωστάνε'!

- Ο 'ατομοκεντρισμός' αποτελεί τη δεύτερη διάσταση και αναφέρεται στον 'βαθμό αλληλεξάρτησης που μια κοινωνία συντηρεί μεταξύ των μελών της'. Στις ατομοκεντρικές κοινωνίες οι άνθρωποι ενδιαφέρονται περισσότερο για τον εαυτό τους και την οικογένειά τους, στις κολλεκτιβιστικές/ομαδοκεντρικές οι άνθρωποι συμμετέχουν σε ομαδοποιήσεις, ενδιαφέρονται ο ένας για τον άλλον εισπράττοντας αμοιβαία αφοσίωση. Στην περίπτωση της Ελλάδας ο ατομοκεντρισμός βαθμολογείται με 35/120, είναι δηλαδή πολύ χαμηλός, γεγονός που παραπέμπει σε υψηλό βαθμό κολλεκτιβισμού/ομαδοκεντρισμού.
- Η 'αρρενωπότητα' αναφέρεται σε μια διάθεση που συναντάμε σε κοινωνίες που διακατέχονται από ανταγωνισμό, στοχοθεσία και επιτυχία. Η επιτυχία φαίνεται να εκτιμάται περισσότερο μεταξύ των μελών μιας 'ανδροπρεπούς' κοινωνίας και ταυτίζεται με τον 'νικητή', τον 'καλύτερο στην πιάτσα'. Πρόκειται για ένα σύστημα αξιών που καλλιεργείται 'από το σχολείο και συνεχίζεται σε ολόκληρη την επαγγελματική ζωή των ανθρώπων'. Στις ανδροπρεπείς κοινωνίες η συγκριτικά χαμηλότερη βαθμολογία παραπέμπει σε 'θηλυκότητα' [femininity], μια διάσταση που σημαίνει ότι οι κυρίαρχες αξίες στρέφουν το ενδιαφέρον της κοινωνίας

‘στους άλλους και στην ποιότητα ζωής’. Θηλυπρεπής είναι μία κοινωνία ‘όπου η ποιότητα ζωής αποτελεί δείγμα επιτυχίας και οι αποστάσεις από τους άλλους δεν είναι επιθυμητές’. Εδώ το κύριο πρόβλημα είναι τι κινητοποιεί τους ανθρώπους περισσότερο: η επιθυμία να είναι οι καλύτεροι (masculinity) ή να τους αρέσει αυτό που κάνουν (femininity); Με βαθμό 57/120 η Ελλάδα τοποθετείται στην κάτω διάμεση τιμή όσον αφορά τον σχετικό δείκτη, είναι δηλαδή για μια κοινωνία στην οποία σχετικώς κυριαρχεί ό,τι έχει οριστεί ως ‘αρρενωπότητα’. Αλλά και η ‘θηλυκότητα’ λαμβανομένων υπ’ όψιν των ιστορικών και άλλων παραγόντων (στους οποίους έχω αναφερθεί), όταν βαθμολογείται με 43/120, μπορεί να έχει χαμηλή τιμή, ο σχετικός δείκτης όμως ακριβώς για τους πιο πάνω λόγους δεν πρέπει να υποτιμάται. Η αρρενωπότητα παραπέμπει σε κολλεκτιβιστικές νοοτροπίες, ενώ η θηλυκότητα διεκδικεί μια παρουσία την οποία οι πολιτισμικές σπουδές για την Ελλάδα δεν πρέπει να αγνοούν. Στις κολλεκτιβιστικές ανδροκρατούμενες κουλτούρες η επιτυχία ενός μέλους της οικογένειας αυξάνει το κοινωνικό κύρος των μελών ολόκληρης της κοινότητας. Εδώ ο Hofstede δεν διευκρινίζει εάν αυτό αφορά άνδρες και γυναίκες. Θα είχε ενδιαφέρον να γνωρίζαμε!

- Η ‘αποφυγή αβεβαιότητας’, η κατά τη δική μας περιγραφή risk aversion, η ατολμία, αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο μια κοινωνία αντιμετωπίζει το γεγονός ότι το μέλλον δεν μπορεί ποτέ να γίνει γνωστό: είναι άδηλο. Στη βαθμολογία αντικατοπτρίζεται η έκταση κατά την οποία ‘τα μέλη μιας κουλτούρας νιώθουν απειλούμενα από αμφίσημες και άγνωστες καταστάσεις και έχουν δημιουργήσει συστήματα πίστης και θεσμούς που επιχειρούν να αποτρέψουν όλα αυτά’. Η Ελλάδα στη διάσταση ‘αποφυγή αβεβαιότητας’ βαθμολογείται υψηλά, με 100/120, γεγονός που σημαίνει ότι ‘ως έθνος οι Έλληνες δεν νιώθουν καλά σε αμφίσημες καταστάσεις: το άγνωστο είναι πανταχού παρόν έτοιμο να “στήσει παγίδες”’. Η δαμόκλειος σπάθη επικρέμαται επί της κεφαλής όλων των Ελλήνων παραπέμπο-

ντας στα φοβικά και καταπιεσμένα αισθήματα της ζωής τους. Όπως σε όλες τις κοινωνίες με υψηλή αποφυγή αβεβαιότητας, έτσι και στην ελληνική, ‘η γραφειοκρατία, οι νόμοι και οι κανόνες είναι πολύ σημαντικοί για να κάνουν τον κόσμο ασφαλέστερο, [έναν κόσμο] στον οποίο αξίζει να ζει κανείς’. Η διαπίστωση που ακολουθεί, ότι δηλαδή οι νόμοι και οι κανόνες χρειάζονται για ‘να έχουν οι Έλληνες καλές και ευχάριστες στιγμές’ έρχεται σε αντίθεση με την αποδεδειγμένη δυσπιστία των Ελλήνων απέναντι στους θεσμούς και την τάση που τους διακρίνει να παραβιάζουν νόμους και κανόνες. Αυτή τη στάση σε συμφωνία με το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας την έχουμε αναγάγει στην πιο χαρακτηριστική της ελληνικής ‘κλειστής’, ‘άνομης’ (‘επιτρεπτικής’) κοινωνίας και της ‘αμυντικής’ της κουλτούρας. Εδώ επομένως παρατηρούμε ότι η διαπιστούμενη σύγκλιση της διάστασης ‘αποφυγή αβεβαιότητας’ και της ασφάλειας που προσφέρουν η γραφειοκρατία, οι νόμοι και οι κανόνες έρχεται σε αντίθεση με τις καθημερινές μας εμπειρίες. Βεβαίως —και αυτό θα πρέπει να το λάβουμε υπ’ όψιν— ο Hofstede και οι συνεργάτες του χρησιμοποιούν μια ‘στενή’ έννοια της κουλτούρας την οποία, όπως έχουμε δει, ορίζουν ως ‘τον συλλογικό προγραμματισμό του νο...’ και μάλιστα της ‘συμπεριφοράς των εργαζομένων στον χώρο εργασίας τους’. Πώς όμως καταλήγουν στις πιο πάνω διαπιστώσεις, τις οποίες εμείς θεωρούμε αβάσιμες, δεν το διευκρινίζουν. Εκείνο εν πάση περιπτώσει που για το δικό μας γνωστικό ενδιαφέρον προκύπτει είναι ότι η αποφυγή κάθε είδους αβεβαιοτήτων στην καθημερινή τους ζωή κάνει ‘τους Έλληνες’ άτολμους, φοβικούς, αναποφάσιστους και ότι άλλο εμποδίζει ή τέλος πάντων δυσκολεύει την ανάληψη πρωτοβουλιών που οδηγούν στην ‘αλλαγή τροχιάς’. Στο σημείο αυτό διαπιστώνεται ότι έχουμε να κάνουμε με μια κοινωνία στην οποία εξακολουθούν να κυριαρχούν τα γνωρίσματα κολλεκτιβιστικών/ομαδοκεντρικών κοινωνιών.

- Ο ‘μακροπρόθεσμος προσανατολισμός’ παραπέμπει στο γεγονός ότι ‘κάθε κοινωνία οφείλει να διατηρεί κάποιους δε-

σμούς με το παρελθόν της, ενώ συγχρόνως να αντιμετωπίζει τις προκλήσεις του παρόντος και του μέλλοντος'. Κοινωνίες με χαμηλή βαθμολογία σε αυτή τη διάσταση προτιμούν τη διατήρηση σεβαστών παραδόσεων και κανόνων, ενώ αντιμετωπίζουν κοινωνικές αλλαγές με επιφυλάξεις. Αντιθέτως κοινωνίες με υψηλή βαθμολογία είναι πιο πραγματιστικές, ενθαρρύνουν αποταμίευση και προωθούν σύγχρονες μεθόδους εκπαίδευσης ως τον κατάλληλο τρόπο προετοιμασίας του μέλλοντός τους. Σε αυτή τη διάσταση η Ελλάδα έχει χαμηλή βαθμολογία, 45/120, πράγμα που σημαίνει ότι η ελληνική κοινωνία προτιμά και εφησυχάζει σε καταστάσεις γνώριμες και οικείες. Η αντίληψη αλλά και η προσδοκία του μέλλοντος δεν ευνοούν αλλά ούτε κυοφορούν αποφάσεις που οδηγούν σε αισθητές αλλαγές.

- Τέλος η 'καλοπέραση' αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο κοινωνικοποιούνται τα Ελληνόπουλα. Η κοινωνικοποίηση των παιδιών ορίζεται ως η 'έκταση κατά την οποία οι άνθρωποι επιχειρούν να ελέγξουν τις επιθυμίες και τα συναισθήματά τους'. Ο ασθενής έλεγχος επιθυμιών και συναισθημάτων ονομάζεται 'καλοπέραση', ενώ ο σχετικά αυστηρός έλεγχος 'περιστολή' [restraint]. Σε αυτή τη διάσταση η βαθμολογία 50/120 είναι στα όρια χαμηλής και της κάτω διάμεσης, πράγμα που δείχνει μια ταλάντευση μεταξύ καλοπέρασης και περιστολής. Επιβεβαιώνουν οι εμπειρίες, η γνώση μας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος μια τέτοια 'κάτω διάμεση' κατάσταση; Τουλάχιστον η τελευταία εμπειρία της εκχώρησης της θρησκευτικής διάστασης της εκπαίδευσης των Ελληνοπαίδων στην ηγεσία της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας δεν τη στηρίζει.²⁷ Στο πολιτισμικό επίπεδο, στην κουλτούρα, οι συντηρητικές (προνεωτερικές) δυνάμεις γενικά διατηρούν τον έλεγχο και προβάλλ-

27. Στην έκτακτη συνεδρίαση της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας (27.06.2017) ο Αρχιεπίσκοπος δήλωσε ότι το υλικό του μαθήματος των θρησκευτικών 'πριν τυπωθεί θα τεθεί εις την διάθεσιν της Εκκλησίας για την απαιτούμενη δογματική παρακολούθησή'.

λουν εμπόδια σε κάθε προσπάθεια αλλαγής τροχιάς και μάλιστα εν τη γενέσει της!

Συμπεράσματα: πού ανήκουμε;

Εάν τώρα σύμφωνα με τα παραπάνω επιχειρήσουμε να κατατάξουμε την Ελλάδα με βάση την κυρίαρχη κουλτούρα της στην κλίμακα, στον νοητό άξονα προνεωτερική/κολλεκτιβιστική versus νεωτερική/ατομοκεντρική κοινωνία τότε διαπιστώνουμε ότι:

- Στη διάσταση ‘απόσταση ισχύος’ με βαθμολογία 60/120, δηλαδή στα όρια κάτω και άνω διάμεσης βαθμολογίας, η νεωτερική/ατομοκεντρική τάση πλεονεκτεί οριακά.
- Στη διάσταση ‘ατομοκεντρισμός’ με βαθμολογία χαμηλή 35/120 υπερτερεί καθαρά η προνεωτερική/κολλεκτιβιστική τάση.
- Στη διάσταση ‘αρρενωπότητα’ versus ‘θηλυκότητα’ υπερτερεί μεν η αρρενωπότητα, η στάση της θηλυκότητας όμως, που παραπέμπει στην απόλαυση της ζωής και στην αλληλεγγύη, κάνει αισθητή την παρουσία της, διεκδικεί μάλιστα για τον εαυτό της την ‘ποιοτική υπεροχή’. Η βαθμολογία επομένως 57/120 δεν μας λείει όλη την ‘αλήθεια’. Για τον λόγο αυτόν αποφεύγουμε να δώσουμε στη διαφορά βαθμολογίας τη σημασία που διεκδικεί. Με επιφυλάξεις δηλαδή κατατάσσουμε την Ελλάδα στο ενδιάμεσο [in-between] μεταξύ προνεωτερικής/κολλεκτιβιστικής και νεωτερικής/ατομοκεντρικής τάσης.
- Στη διάσταση ‘αποφυγή αβεβαιότητας’ ο υψηλός δείκτης 100/120 δεν επιτρέπει άλλη κατάταξη από την προνεωτερική/κολλεκτιβιστική τάση.
- Στη διάσταση ‘μακροπρόθεσμος προσανατολισμός’ η χαμηλή βαθμολογία, 45/120, παραπέμπει σε μια κοινωνία που στέκεται επιφυλακτική απέναντι στο μέλλον και γι’ αυτό η θέση της είναι στην προνεωτερική/κολλεκτιβιστική τάση.
- Τέλος η διάσταση ‘καλοπέραση’ σε σχέση με την ‘περιστολή’ βαθμολογείται με 50/120, γεγονός που τοποθετεί την

Ελλάδα στα όρια της χαμηλής και της κάτω διάμεσης βαθμολογίας, δηλαδή πολύ κοντά στην προνεωτερική/κολλεκτιβιστική τάση.

Εάν αυτοί οι υπολογισμοί, που προκύπτουν μεν από εκτιμήσεις του Hofstede και των συνεργατών του, ενέχουν όμως και το προσωπικό μου κριτήριο όσον αφορά την ανάλυση των δεδομένων που παρουσιάσαμε, οδηγούν σε κάποιο αποτέλεσμα, αυτό έχει ως εξής:

Στην προνεωτερική/κολλεκτιβιστική τάση καταλογίζονται τρεις διαστάσεις: χαμηλός ατομοκεντρισμός, υψηλή αποφυγή αβεβαιότητας και χαμηλός μακροπρόθεσμος προσανατολισμός. Στη νεωτερική/ατομοκεντρική τάση καταλογίζεται οριακά η απόσταση ισχύος. Στην προνεωτερική/κολλεκτιβιστική τάση καταλογίζεται και η διάσταση 'καλοπέραση-περιστολή', έστω και εάν με τις δικές μου εκτιμήσεις, μπορεί να διαπιστωθεί συγκριτικά με τις τρεις άλλες διαστάσεις μια κάποια απόσταση. Τέλος η διάσταση ανδροπρέπεια τοποθετείται μεταξύ των δύο: in-between.

Εάν επομένως στη διαδικασία διαμόρφωσης της ελληνικής εθνικής κουλτούρας συνυπολογίσουμε το βάρος (τη σημασία) των πιο πάνω διαστάσεων, τότε ο μεγάλος βαθμός (δείκτης) 100/120 της διάστασης 'αποφυγή αβεβαιότητας' κατατάσσει την Ελλάδα στις προνεωτερικές/κολλεκτιβιστικές/ομαδοκεντρικές κοινωνίες περιορίζοντας δραματικά τις παλινδρομικές και ενδιάμεσες τάσεις που αρχικά είχα γενικώς 'διαγνώσει'. Έτσι το στοιχείο που και στη σύγχρονη βιβλιογραφία αναδεικνύεται είναι ότι η ιστορικότητα, η εξαρτημένη τροχιά αυτών των γνωρισμάτων, οδηγεί σε διαπιστώσεις του είδους ότι τελικά η ελληνική ιστορία μετράει. Και όπως προκύπτει από τις μέχρι τώρα αναλύσεις μου, εκείνο που περισσότερο βαραίνει και το οποίο διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό τη στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στις ανάγκες και τις προκλήσεις της νεωτερικής εποχής είναι η κουλτούρα της. Έτσι, όπως έδειξα στα προηγούμενα, η ελληνική κουλτούρα εξακολουθεί να επηρεάζεται και μάλιστα καθοριστικά από αφηγήματα που παραπέμπουν περισ-

σότερο στο παρελθόν παρά στο παρόν. Γι' αυτό, όσον αφορά τη θέση της στις διαστάσεις προνεωτερική-νεωτερική, κολλεκτιβιστική-ατομοκεντρική, παραδοσιακή-σύγχρονη, η πρώτη κατηγορία και στα τρία αυτά ζεύγη βρίσκεται εγγύτερα στην ελληνική πραγματικότητα. Παρά τις διεργασίες εκσυγχρονισμού που έλαβαν χώρα τις δεκαετίες του 1990 και του 2000, δεν υπήρξε 'αλλαγή τροχιάς'· η ελληνική κοινωνία παραμένει 'άτολμη' [risk averse] και 'φοβική' [angst society]. Ο πελατειακός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας αποτελεί σίγουρα μια αιτία για τη συντήρηση των προαναφερθέντων χαρακτηριστικών της, όμως τα πελατειακά συμφέροντα και ο τρόπος που αυτά εξυπηρετούνται από το ελληνικό πολιτικό σύστημα δεν εξηγούν ικανοποιητικά τη συντήρηση των προνεωτερικών χαρακτηριστικών της. Η στροφή του ενδιαφέροντος της κοινωνίας στο κράτος περιόρισε τις δυνατότητες που κυοφορούνταν στην αγορά, προπάντων όμως ενίσχυσε παραδοσιακές στάσεις και συμπεριφορές, οι οποίες 'παλινδρομούσαν' σε όλη τη διάρκεια ύπαρξης του ελληνικού κράτους, με αποτέλεσμα στα χρόνια της κρίσης απωθημένοι φόβοι και υποφώσκουσες προνεωτερικές αξίες να πάρουν το πάνω χέρι. Το αν η κυριαρχία τους θα κρατήσει για μεγάλο ακόμη χρονικό διάστημα θα εξαρτηθεί από το εάν το νεωτερίζον τμήμα της ελληνικής κοινωνίας θα εγκαταλείψει τις παλινωδίες και θα στραφεί στο μέλλον: δηλαδή θα αποδεχθεί τα προτάγματα της νεωτερικότητας και θα αξιοποιήσει τις ευκαιρίες που δημιουργούνται από τις διεθνείς εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο και ευρύτερα. Το γεγονός ότι το 37,6% του εκλογικού σώματος ψήφισε ΝΑΙ στο 'θλιβερό' (πώς αλλιώς να το αποκαλέσει κανείς;) 'δημοψήφισμα' του 2015 δείχνει ότι για πρώτη φορά στη σύγχρονη ελληνική ιστορία ένα τόσο μεγάλο ποσοστό του ελληνικού λαού εκδηλώνεται υπέρ των ευρύτερων ανοικτών και εναντίον των κλειστών διαδικασιών σε σχέση με τους προσανατολισμούς της Ελλάδας και των σχέσεών της με τους άλλους λαούς· και αυτό το γεγονός είναι ίσως μια παρακαταθήκη που εγγράφει τη δυνατότητα για μια 'αλλαγή τροχιάς' στο μέλλον.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βερέμης, Θ. & Γ. Κολιόπουλος (2006). *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Βερέμης, Θ. & Γ. Κολιόπουλος (2012). *Νεότερη Ελλάδα. Μια ιστορία από το 1821*, Αθήνα: Πατάκης.
- Bloch H. & S.H.K. Tang (2004). 'Deep Determinants of Economic Growth: Institutions, Geography and Openness to Trade', *Progress in Development Studies*, 4 (3).
- Capoccia, G. & D. Kelemen (2007). 'The Study of Critical Junctures. Theory, Narrative and Counterfactuals in Historic Institutionalism', *World Politics*, 59.
- Δερτιλής, Γ. (2010). *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920, έκτη αναθεωρημένη και συμπληρωμένη έκδοση*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Δερτιλής, Γ. (2016). *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις, 1821-2016*, Αθήνα: Πόλις.
- Featherstone, K., & Δ. Παπαδημητρίου (2010). *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού. Δημόσια πολιτική και μεταρρύθμιση στην Ελλάδα*, Αθήνα: εκδόσεις Οκτώ.
- Geertz, C. (2003). *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, μτφρ. Θ. Παραδέλλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hofstede, G. (2011). 'Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context', *Online Readings in Psychology and Culture*, 2 (4).
- Hogan, J. & D. Doyle (2007). 'The Importance of Ideas: An a priori Critical Juncture Framework', *Canadian Journal of Political Science*, 40 (4).
- Hsee, C. & E. Weber (1999). 'Cross-National Differences in Risk Preference and Lay Predictions', *Journal of Behavioral Decision-Making*, 12 (2).
- Κατσούλης, Η. (2017). 'Η νεοελληνική κοινωνία: "μεταξύ" εκσυγχρονισμού και παράδοσης', *The Books' Journal*, 73, Ιανουάριος.
- Κωστής, Κ. (2013). *'Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας'. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος} αιώνας-21^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Πόλις.

- Mahoney, J. (2000). 'Path Dependence and Historical Sociology', *Theory and Society*, 24.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (2017). *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα: Πατάκης.
- North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press.
- North, D. (1994). 'Economic Performance through Time (Nobel Price Lecture 09/12/1993)', *The American Economic Review*, 84 (3).
- Pierson, P. (2000). 'Increasing Returns, Path Dependence and the Study of Politics', *The American Political Science Review*, 42 (2).
- Rodrik, D. (2003). *Growth Strategies*, Cambridge, Mass. 02138 (September version).
- Rodrik, D. (ed.) (2003a). *In Search of Prosperity*, Princeton University Press.
- Rodrik D. & A. Subramanian (2003). 'The Primacy of Institutions (and what this does not mean)', *Finance and Development*, June.
- Slater, D. & E. Simmons (2010). 'Informative Regress: Critical Antecedents in comparative Politics', *Comparative Political Studies*, 43 (7).
- Soifer, H.D. (2009). 'What is a Critical Juncture? Permissive and Productive Conditions in Historical Causation', *APSA*.
- Στουρνάρας, Γ. (2017). 'Αναζητώντας τη μεταρρύθμιση στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα', *Ελληνική Ένωση*, Οκτώβριος.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2001). *Η κορυφή του πελατειακού κράτους. Οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανώτερων βαθμίδων της κεντρικής διοίκησης στην Ελλάδα, 1974-2000*, Αθήνα: Ποταμός.
- Tan, J. (2011). 'Cross-Cultural Risk-Behavior in Financial Decisions and Cushion Hypothesis', *CMC Senior Thesis*, paper 168.
- Tibi, B. (1995). *Krieg der Zivilizationen. Politik und Religion zwischen Vernunft und Fundamentalismus*, Hamburg: Hoffman und Campe.
- Weber, E. & C. Hsee (1998). 'Cross-Cultural Differences in Risk Perception, but Cross-Cultural Similarities in Attitudes towards Perceived Risk', *Management Science*, 44 (9).

ABSTRACT

Ilias Katsoulis

The Greek society:
pre-modern, modern, or something else?

In contemporary research on the level of modernization and growth of Greek society two approaches are mainly used. The first one refers to institutions and indicators of growth and the second one refers to culture. According to the first approach, Greece in the 21st century is among the most developed countries of the world. The second approach advocates that Greece reciprocates between pre-modern and modern societies. In our research, we focus on the second approach in order to test at what point of the pre-modern – modern axis the contemporary Greek culture can be placed. By distinguishing between a ‘strict’ and a ‘broad’ definition of culture and employing the dimensions of national culture proposed by G. Hofstede, we argue that contemporary Greece should be classified among those countries that life conditions are shaped or affected by factors related to specific cultural components: history and tradition.